

- ◆ जून १९९९
- ◆ वर्ष तिसरे
- ◆ अंक सहावा

मेहता मराठी ग्रंथजगत

— अनुक्रमणिका

संपादकीय	२
साहित्यवार्ता	६
पुस्तक परिचय	
काँगो / मायकेल क्रिश्चन	१५
भारत वैद्यक / डॉ. श्याम आष्टेकर	२१
क्रीडा ज्ञानकोश / डॉ. सुरेशचंद्र नाडकर्णी	२६
उत्तरार्ध / विजया राजाध्यक्ष	३१
स्त्री सुधारणाविषयक मराठी नाट्यलेखन / मृणालिनी शहा	३५
दक्षिणरंग / डॉ. मीना प्रभु	३९
श्रद्धांजली / रमेश तेंडुलकर, म. ना. अदवंत, पंढरीनाथ रेगे	४५
फुले आणि काटे	४७
नवीन स्पर्धा	५
स्पर्धा निकाल / एप्रिल ९९ / जोड्या जुळवा	२५
स्पर्धा निकाल / एप्रिल ९९ / पुस्तकांची नावे सांगा	३८

☐ संपादक सुनील मेहता	☐ कार्यकारी संपादक शंकर सारडा	☐ संपादन सहाय्य सुनीता दांडेकर
☐ अंकाची किंमत १० रु. वार्षिक वर्गणी ८० रु.	☐ वार्षिक वर्गणी मनीऑर्डरने पाठवावी	☐ प्रसिद्धी दरमहा १५ तारखेस

संपादक-मुद्रक-प्रकाशक : सुनील मेहता, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, १२१६, सदाशिव पेठ, पुणे-३०.

मांडणी-अक्षरजुळणी : मेहता पब्लिशिंग हाऊस, १२१६ सदाशिव पेठ, पुणे-३०. फॅक्स : ०२०-४४७५४६२

या अंकातील लेखांतील मते ही त्या त्या लेखांची असून त्यांच्याशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

संपादकीय

नॅशनल बुक ट्रस्टचा दृष्ट लागण्यासारखा पुस्तक मेळा' 'पुणे

दिनांक १ ते ९ मे दरम्यान नॅशनल बुक ट्रस्टने पुण्यात भरवलेला पुणे पुस्तक मेळा म्हणजे दिल्लीला भरणाच्या जागतिक ग्रंथजत्रेचीच एक छोटी आवृत्ती होती.

दिल्लीच्या प्रगती मैदानावर भरणारी ग्रंथयात्रा ही आता आंतरराष्ट्रीय दर्जाची मानली जाते आणि निरनिराळ्या देशांतील मान्यवर प्रकाशन संस्था या ग्रंथजत्रेत सहभागी होतात. भारतामधीलही शेकडो प्रकाशक आपल्या प्रकाशनांचे उत्तमोत्तम नमुने तेथे प्रदर्शित करतात. परदेशातील पुस्तकांच्या भारतीय आवृत्त्यांचे हक्क विकत घेण्याच्या दृष्टीनेही या ग्रंथजत्रेला आता महत्त्व प्राप्त होत आहे आणि भारतीय भाषांमधील पुस्तकांचे अनुवादही इतर प्रादेशिक भाषांत व परदेशांत व्हावे या दिशेनेही थोडीफार प्रगती आता होऊ लागली आहे. प्रकाशक, अनुवादक व ग्राहक या सर्वांना एकत्र आणणारे एक व्यासपीठ व वाटाघाटीचे केंद्र म्हणून राजधानीतील या ग्रंथजत्रेला आता मान्यता मिळत आहे.

या ग्रंथजत्रेमुळे प्रकाशन व्यवसायाचे विश्वरूप किती भव्य आहे याची प्रचीती येते आणि प्रकाशक म्हणून आपली अस्मिता जागी होते. एरव्ही आपण पुस्तके खपत नाहीत, धंदा चालत नाही म्हणून सतत रडगाणे गात असतो. परंतु आपण काढतो ते पुस्तक आपल्या भाषेतच नव्हे तर इतर भारतीय भाषांमध्ये आणि आशिया-आफ्रिका खंडातील विविध देशांमध्ये तसेच इंग्रजी भाषांतराद्वारे युरोप-अमेरिकेतही जाऊ शकेल; त्यासाठी निर्मिती मात्र दर्जेदार हवी अशी जिद्द आणि ईर्ष्या जागृत करण्याचे कामही या ग्रंथजत्रेने केले आहे. अजून प्रादेशिक भाषांमधील प्रकाशकांची झेप मर्यादित राहिली असली तरी मुंबई-दिल्ली-कलकत्ता येथील मान्यवर प्रकाशन संस्थांनी ग्लोबलायझेशनच्या दिशेने आपली मानसिक तयारी करून आंतरराष्ट्रीय दर्जाची ग्रंथनिर्मिती करून, परदेशी बाजारपेठ काबीज करण्याचे उद्दिष्ट समोर ठेवून झपाझप पावले टाकायला आरंभ केला आहे.

उत्तम दर्जा

पुण्यातील या पुस्तक मेळ्यातील नवनीत प्रकाशन, ओशो रजनीश इत्यादी काही स्टॉल पाहताना आणि त्यातील पुस्तके पाहताना भारतीय प्रकाशकांनाही आंतरराष्ट्रीय गुणवत्ता दर्जा आता प्राप्त होत आहे, याची ग्वाही मिळते. स्टॅंडर्ड लिटररेचर, ऑक्सफर्ड पब्लिशिंग हाऊस यांच्या स्टॉलवर बहुतांशी परदेशी छापण्यात आलेली पुस्तके आहेत; परंतु नवनीत आणि ओशो यांची पुस्तके भारतातच छापली गेली आहेत. त्यामुळे त्यांचे विशेष अप्रूप वाटते. सेज पब्लिकेशन्सतर्फे अॅकॅडमिक पुस्तके आणि जर्नल्स निघतात. त्यांनाही चांगली मान्यता आहे.

नॅशनल बुक ट्रस्टचा व्याप

नॅशनल बुक ट्रस्टने गेल्या तीस वर्षात आपला व्याप बराच वाढवला आहे. एक सरकारी विभाग अशी जी त्याची प्रतिमा होती ती अरविंदकुमार यांनी बरीचशी बदलली असून एक स्पर्धाशील व उपक्रमशील प्रकाशन संस्था म्हणून आपले नेतृत्व ती आता गाजवू लागली आहे. दिल्लीतील विश्व ग्रंथजत्रेच्या आयोजनाची जबाबदारी प्रामुख्याने नॅशनल बुक ट्रस्टकडेच असते आणि देशाच्या सर्व भागात ग्रंथप्रदर्शने भरविण्यासाठी खास अर्थसंकल्पीय तरतूदही असल्याने एनबीटीच्या एकूण कामाचा तोही एक महत्त्वाचा भाग बनलेला आहे. विविध भाषांत स्वतः पुस्तके प्रकाशित करून त्यांचे वितरण करणे हे एक काम; तर ग्रंथप्रचार व प्रसार हे दुसरे काम. या दोहोंकडे एनबीटी लक्ष देते. अरविंदकुमार यांच्यानंतर आता कन्नड साहित्यकार सुमतींद्र नाडिग हे मुख्य अधिकारी आहेत; आणि प्रकाशन विभागाचे काम निर्मलकुमार भट्टाचार्य हे पाहतात. मराठी विभागाच्या संपादक म्हणून सुषमा सौनक या काम पाहत आहेत.

पुण्यात ग्रंथप्रदर्शने अधूनमधून होत असतातच. साहित्य संमेलने वगैरे निमित्ताने महाराष्ट्रातले अनेक प्रकाशकही आपले स्टॉल लावतात. त्यातील भव्यता व देखणेपणाही लक्षवेधक असतो. परंतु अनेकदा प्रकाशकांच्या गरजा, त्यांना लागणारी टेबले व दिव्यांची सोय, सुरक्षितता याबद्दल व्यवस्थित काळजी घेतली जात नाही. दादर-मुंबईला झालेल्या साहित्य संमेलनातील झोपड्यांची एकूणच रचना पुस्तकांच्या स्टॉलच्या दृष्टीने अत्यंत गैरसोयीची होती. त्यामुळे सभामंडपाच्या मुख्य मार्गावर असलेल्या स्टॉलवरच ग्राहक, वाचक जात होते. इतर स्टॉलवर फारसे जात नव्हते. त्यामुळे ते सर्वजण तक्रार करीत होते. खरे म्हणजे शिवाजी पार्कवर भरपूर जागा होती. व्यवस्थित स्टॉल उभारता आले असते; पण 'झोपड्यांची नगरी' तेथे उभारण्याचे खूळ कोणीतरी डोक्यात घेतले आणि त्या झोपड्या नेमक्या प्रकाशकांच्या माथी मारून त्यांची गोची केली. ग्रंथप्रदर्शने कशी असावीत, त्यांची मांडणी कशी असावी याचे एक शास्त्र आहे; ते धुडकावून असे

काही प्रयोग केले तर ते अंगलट येतात. एवढेच दादर साहित्य संमेलनाने दाखवून दिले.

दिमाखदार ग्रंथ मांडणी

नॅशनल बुक ट्रस्टच्या पुणे पुस्तक मेळ्यातील स्टॉल्सची एकूण मांडणी आकर्षक होती. स्टॉलच्या दोन रांगांमध्ये भरपूर मोकळी जागा; पुस्तकांसाठी उभे स्टॅंड असल्यामुळे दुरूनही सर्व पुस्तके नजरेच्या एका टप्प्यात येण्याची सोय, स्टॉलच्या आत जमिनीवर काथ्या टाकल्याने धुळीपासून होणारे संरक्षण, वर घातलेले पत्र्याचे आच्छादन यामुळे हे ग्रंथप्रदर्शन एकूण डोळ्यांना सुखकारक वाटत होते. चोखंदळ पुणेकरांनी त्याला प्रचंड प्रमाणावर उपस्थिती दाखवून लज्जत चाखायला हवी होती; परंतु का कोणास ठाऊक, या प्रदर्शनाला गर्दी नेहमीच्या तुलनेने कमी होती. त्यामुळे काही स्टॉल्सवर विक्रीही बेताचीच झाली. बहुतेक मान्यवर मराठी प्रकाशकांनी स्टॉल घेतलेले होते. त्याशिवाय दिल्लीतील अनेक मातब्बर प्रकाशनसंस्थांचेही स्टॉल्स होते. पुस्तकांमधील विविधता पाहून तोंडाला पाणी सुटत होते; परंतु खिशाकडे हात जाताच खरेदी आखडती घ्यावी लागत होती.

अ.भा. मराठी प्रकाशक सभेने या ग्रंथजत्रेच्या आयोजनात मोलाचे सहकार्य केले. पुणे येथे दरवर्षी प्रकाशकसभेतर्फे अशी ग्रंथजत्रा आयोजित करण्यात येते. यावेळी अनेक प्रकाशकांनी सहभाग घेतला आहे. अ.भा. मराठी प्रकाशक सभेने या ग्रंथजत्रेच्या आयोजनात मोलाचे सहकार्य केले. पुणे येथे दरवर्षी प्रकाशकसभेतर्फे अशी ग्रंथजत्रा आयोजित करण्यात येते. यावेळी अनेक प्रकाशकांनी सहभाग घेतला आहे.

दोन स्पर्धा

स्पर्धा क्र. १ पुस्तक व लेखक ओळखा आणि बक्षीस मिळवा.

खाली एक उतारा देत आहोत. हा उतारा एका अत्यंत गाजलेल्या व अनेक पुरस्कार मिळवलेल्या पुस्तकातील आहे. त्या पुस्तकाचे व लेखकाचे नाव. व कार्डावर लिहून पाठवा.

‘हायस्कूलच्या विद्यार्थ्यांत तिसऱ्या नंबराने पास झालो होतो. दोन मार्कांनी पहिला वर्ग हुकला होता. गणितात पहिला वर्ग मिळाला होता. तीन विषयात डिस्टिंक्शन मिळालं होतं. मराठी भाषाही अशुद्ध बोलणाऱ्या मला कुणबटाला, संस्कृतमध्ये सर्वांत जास्त मार्क होते.. माझं मलाच खरं वाटेना. फुल फ्रीशिप मिळालेले मास्तर मंडळींचे सगळे गणगोत खाली येत होते. तीन वर्षे खोल खोल दडपले गेलेले माझे मार्क्स एस्. एस्. सी. च्या गुणपत्रिकेत वरती आले होते. अन्यायाला वाचा फुटली होती. पण आता त्याचा मला फ्रीशिपसाठी काहीही उपयोग नव्हता. तीन वर्षे जे कष्ट नि फरफट सोसावी लागली ती सोसलीच.

पैसे भरून गुणपत्रिका घेतली नि हायस्कूलच्या कंपाउंडबाहेर पडलो. त्या कुंपणाबाहेर पडलो नि हायस्कूलकडं परतून पुन्हा पाहावसं वाटेना.

बेडकासारखा उंच उंच उड्या मारत घराच्या दिशेनं धावलो. मनातून अनेक बेडूक विहिरीबाहेर पडले होते. त्यांचं आकाश आता मोठं झालं होतं. कष्ट, उपासमार, ओढाताण, अज्ञान, जुलूम यांच्या बाहेर त्यांची उडी गेली होती. नवी विस्तीर्ण क्षितिजं दिसू लागली होती. काय करायचं नक्की नव्हतं. पण एकदम मोकळ्या हवेत आल्यासारखं वाटत होतं.’

स्पर्धा क्र. २ वाङ्मय प्रकार ओळखा आणि बक्षीस मिळवा.

खाली काही पुस्तकांची नावे व वाङ्मय प्रकार दिलेले आहेत. त्यांच्या योग्य जोड्या जुळवा व कार्डावर लिहून पाठवा.

१) पहिलं प्रेम, २) अस्वस्थ दशकाची डायरी, ३) स्वामी, ४) हिमकोंदणातील हिंरा, ५) शतदा प्रेम करावे, ६) मी, फुलनदेवी, ७) उत्तररात्र.

१) राजकीय-सामाजिक, २) आत्मकथन, ३) कथासंग्रह, ४) ललितगद्य, ५) आत्मपर, ६) गिर्यारोहण-पदभ्रमण, ७) कादंबरी, ८) नाटक, ९) रुबाया.

वरील दोन्ही स्पर्धांची बरोबर उत्तर पाठवणाऱ्यांपैकी लॉट टाकून येणाऱ्या पहिल्या तीन स्पर्धकांना प्रत्येकी शंभर रुपयांची पुस्तके बक्षीस.

उत्तरे पाठवण्याची मुदत- २० जुलै १९९९

आमचा पत्ता : मेहता मराठी ग्रंथजगत १२१६, सदाशिव पेठ, पुणे ३०.

मेहता मराठी ग्रंथजगत / जून १९९९ / ५

साहित्य वार्ता

कवयित्री सुजाता पेंडसे यांना महाराष्ट्र कवी यशवंत पुरस्कार

पुणे येथील मायबोली साहित्य मंचच्या वतीने कोल्हापूरच्या कवयित्री सुजाता पेंडसे यांना महाराष्ट्र कवी यशवंत पुरस्कार प्रदान करण्याचा सोहळा महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या सभागृहात झाला. त्या वेळी अध्यक्षीय भाषण करताना श्री. गंगाधर महाम्बरे यांनी रविकिरण मंडळ आणि कवी यशवंतांच्या कवितेचा आढावा घेतला.

सौ. पेंडसे यांच्या ‘शिशिर फुले’ या काव्य संग्रहास रोख १५०० रुपये, मानचिन्ह असा पुरस्कार प्रदान करण्यात आला.

म. श्री दीक्षित : साहित्यक्षेत्रातील निरहंकारी ज्ञानसाधक

“साहित्य क्षेत्रातील निरहंकारी ज्ञानसाधक कार्यकर्ता म्हणून म. श्री. दीक्षित यांचे उदाहरण नव्या पिढीने आपल्यासमोर ठेवावे आणि साधना करावी,” असे ज्येष्ठ विचारवंत बाळासाहब भारदे यांनी पुणे येथे सांगितले.

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे नगर वाचन मंदिर अशा वाङ्मय क्षेत्रातील संस्थांशी संबंधित असलेल्या म. श्री. दीक्षित यांचा पंचाहत्तरित प्रवेश करताना त्यांच्या स्नेह्यांतर्फे सत्कार करण्याच आला. मानपत्र, मानचिन्ह व शाल असे सत्काराचे स्वरूप होते. विधान परिषदेचे माजी सभापती जयंतराव टिळक अध्यक्षस्थानी होते.

लोकमान्य टिळकांनी सांगितलेला ज्ञानमूलक भक्तिप्रधान कर्मयोग दीक्षित यांनी आयुष्यभर आचरला, असे जयंतराव टिळक यांनी सांगितले.

सत्काराला उत्तर देताना श्री. दीक्षित यांनी सर्वाबद्दलची कृतज्ञता व्यक्त केली. श्री शिवाजी रायगड स्मारक मंडळातर्फे अनंतराव गोगटे, नगरवाचन मंदिरातर्फे शंकर दामोदरे, वसंत व्याख्यानमालेतर्फे डॉ. वसंत गोखले यांची भाषणे झाली. मानपत्राचे

मेहता मराठी ग्रंथजगत / जून १९९९ / ६

वाचन डॉ. माधवी वैद्य यांनी केले. शांतिलाल सुरतवाला यांनी प्रास्ताविक केले. सुनील महाजन यांनी आभार मानले.

स्वस्त गाथेची योजना पुरेशा निधीअभावी रखडली

वारकऱ्यांना स्वस्त दरात संत तुकारामांची गाथा मिळावी म्हणून आर्थिक साह्य देण्याची घोषणा शासनाने केली होती; प्रत्यक्षात घोषित अनुदानाच्या निम्मी रक्कमही हाती न असल्याने देहू देवस्थानच्या विश्वस्तांमध्ये चिंतेचे वातावरण आहे.

वारकऱ्यांना स्वस्तामध्ये गाथा उपलब्ध व्हावी, यासाठी पंचवीस लाख रुपयांचे अनुदान देण्याची घोषणा उपमुख्यमंत्री गोपीनाथ मुंडे यांनी देहू येथे केली होती. त्यापैकी पाच लाख रुपयांचा पहिला हप्ता दोन महिन्यांनी देण्यात आला. उर्वरित वीस लाख रुपयांपैकी दहा लाखांचा धनादेश नऊ मार्चपर्यंत देहू देवस्थानाकडे पोचविण्याचा वायदा श्री मुंडे यांनी केला होता. पण तो पुरा केला गेला नाही.

या संदर्भात मिळालेल्या माहितीनुसार, सरकारी अनुदानाच्या खात्रीमुळे देवस्थान समितीने स्वस्तामध्ये गाथा देण्याचे प्रयत्न सुरू केले आहेत. गाथेचा मजकूर 'फोटोकंपोजिंग'साठीही देण्यात आलेला आहे. सहा जुलै रोजी आषाढी एकादशीनिमित्तचा पालखी सोहळा सुरू होत आहे. तत्पूर्वी हे काम पूर्ण करण्याची इच्छा होती. पालखीमध्ये सहभागी होणाऱ्या वारकऱ्यांना स्वस्तामध्ये गाथा उपलब्ध करून देण्याची शक्यता दुरावली आहे.

जोत्सना देवधर यांना म. सा. प. पुरस्कार

ज्येष्ठ साहित्यिक म्हणून महाराष्ट्रात साहित्य परिषदेचे पारितोषिक या वर्षी ज्येष्ठ लेखिका जोत्सना देवधर यांना देण्यात येणार आले. म. सा. प. च्या वर्धापनदिनी, २७ मे रोजी ५००० रुपयांचे हे पारितोषिक व स्मृतिचिन्ह देऊन श्रीमती देवधर यांचा गौरव केला गेला. तसेच साहित्य संस्थेत दीर्घकाळ सेवा व भरीव काम करण्याबद्दल देण्यात येणारा डॉ. भीमराव कुलकर्णी पुरस्कार या वर्षी मनोहर म्हैसाळकर यांना विदर्भ साहित्य संघातील सेवेबद्दल देण्यात आला.

'गांधी विरुद्ध गांधी' ला काणेकर पारितोषिक

'प्रा अनंत काणेकर स्मृति-पारितोषिक' औरंगाबादचे तरुण नाटककार अजित दळवी लिखित 'गांधी विरुद्ध गांधी' या नाटकाला ४ मे रोजी प्रा. काणेकर यांच्या १९ व्या स्मृतिदिनी नाट्यसंमेलनाध्यक्ष बाळ भालेराव यांच्या हस्ते, नायगाव येथील मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या प्रा. सुरेंद्र गावस्कर सभागृहात देण्यात आले.

'काळी राधा' मध्ये 'माणूसपण' टिपणाऱ्या अनुभव कथा

“भारतीयांच्या मनातली राधेची प्रतिमा गोरटी असते. त्यामुळे 'काळी राधा' या बाह्यतः विसंवादी भासणाऱ्या शीर्षकापासूनच अनिल कुसुरकरांच्या 'काळी राधा' या अनुभवकथासंग्रहाचे आगळेवेगळेपण जाणवू लागते. मध्यपूर्वेत नोकरी करताना भेटणाऱ्या सहकाऱ्यांतील 'माणूसपण' टिपणारा हा लेखक आश्वासक आहे,” असे उद्गार के. ज. पुरोहित तथा कथाकार शांताराम यांनी काढले. माहीमच्या कर्नाटक संघात झालेल्या 'काळी राधा'च्या प्रकाशन सोहळ्याच्या अध्यक्षपदावरून ते बोलत होते.

प्रा. चंद्रकांत बांदिवडेकर यांचेही या वेळी भाषण झाले. कवी निरंजन उजगरे यांनी कार्यक्रमामाचे सूत्रसंचालन केले.

कवी व विचारवंतांवरील लघुपट

ज्येष्ठ कवी कुसुमाग्रज यांना शब्दचित्रांची सुमनांजली अर्पण करण्यासाठी यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठानच्या पुणे विभागीय केंद्रातर्फे महाराष्ट्रातील ज्येष्ठ विचारवंत व कवी यांच्यावरील लघुपटांचा महोत्सव आयोजित करण्यात आला. महोत्सवाचे उद्घाटन 'वनराई'चे अध्यक्ष मोहन धारिया यांच्या हस्ते झाले. ते म्हणाले,

“कवी व विचारवंतांवरील लघुपट महोत्सव हे महाराष्ट्राचे विचारधन व साहित्यधन आहे. संत ज्ञानेश्वर, केशवसुत, कुसुमाग्रज हे मराठी भाषेचे वैभव आहेत.”

प्रातिनिधिक विद्रोही कवितासंग्रह

कवितेची जीवनाशी बांधिलकी मानणारे आणि जीवनसंघर्षासाठी बळ देणारी कविता लिहिणारे कवी महाराष्ट्रात आहेत, याची जाणीव ठेवून पुण्याच्या 'शरिवा वितरण' आणि 'ब्रह्मे ग्रंथालय' या संस्थांनी नव्वदच्या दशकातील प्रातिनिधिक विद्रोही कवितांचा संग्रह प्रकाशित करण्याचे ठरविले आहेत. त्यासाठी कवींनी आपल्या तीन कविता पाठवाव्यात, असे आवाहन केले आहे. पत्ता- ब्रह्मे ग्रंथालय, १२९ ब/२, एरंडणे, पुणे ४११००४.

महाभारत आता इंटरनेटवर

भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन संस्थेने प्रकाशित केलेली महाभारताची प्रमाणभूत आवृत्ती आता इंटरनेटवरही उपलब्ध झाली आहे, अशी माहिती संस्थेच्या कार्यकारी मंडळाच्या अध्यक्षा डॉ. सरोजा भाटे यांनी दिली.

ब्रिटनमधील क्रेंब्रिज विद्यापीठातील संस्कृतचे प्राध्यापक डॉ. जॉन स्मिथ यांच्या नेतृत्वाखाली या आवृत्तीचे काम करण्यात आले. त्यासाठी अठरा महिने लागले. या आवृत्तीमुळे महाभारताच्या अभ्यासाला एक वेगळे वळण लागणार आहे. या ग्रंथावर

संशोधन करताना वेळ व परिश्रम यांची बचत होणार आहे. या संगणकावृत्तीबरोबर महाभारताचा शब्दकोशही तयार करण्यात आला आहे, त्यामुळे प्राच्यविद्याभ्यासकांना ही आवृत्ती वरदानच ठरली आहे, ही आवृत्ती रोमन व देवनागरी लिप्यांमध्ये तयार करण्यात आली आहे.

जपानमधील संस्कृतचे प्राध्यापक मुनेओ तोकुनागा यांनी प्रथम इंटरनेटवर १९९० मध्ये महाभारत उपलब्ध करून दिले.

महाभारताची संगणकावृत्ती या प्रकल्पाच्या दुसऱ्या टप्प्यातील काम सध्या सुरू असून, त्यामध्ये पाठभेदांच्या उतान्यांचे संगणकीकरण करण्यात येत आहे. यासाठी कीर्ती ठकार, शिल्पा मुळे, प्रज्ञा रायरीकर व स्वाती यज्ञोपवीत या संशोधक काम करीत आहेत, या प्रकल्पांतर्गत महाभारताचा उगम व विकास, त्याचे ऐतिहासिक स्तर व त्याचे लेखक, कालनिर्णय, महाभारतातील विविध सांस्कृतिक संदर्भ आदी विषयांवर संशोधन करण्यात येणार आहे.

‘महासंग्राम’चे वाचन हा दाहक अनुभव

“पात्रांच्या जीवनस्तरानुरूप भाषावापरातील वैचित्र्य; उपरोध-उपहासाची उचित योजना; वृत्तपत्रीय कात्रणे-नामवंतांच्या कविता-दूरदर्शनवरील ताज्या बातम्या यांचा सुयोग्य वापर करून, दैनंदिन जीवनातील भीषण राजकीय-सामाजिक वास्तवाची, सात प्रातिनिधिक कुटुंबांच्या कल्पित शोकांतिकेत बेमालूमपणे केलेली सरमिसळ या गुणवैशिष्ट्यांमुळे ‘महासंग्राम’ एक उत्तम कादंबरी वाचल्याने समाधान देते” असे गौरवोद्गार डॉ. य. दि. फडके यांनी काढले.

आचार्य अत्रे यांची कन्या मीना सुधाकर देशपांडे यांनी लिहिलेली ‘महासंग्राम’ ही कादंबरी डिम्पल प्रकाशनाने प्रकाशित केली आहे.

‘प्रत्येक संवेदनशील व्यक्तीच्या मनात सामान्य जनांची फरफट बघून अस्वस्थता दाटून येते, तशीच ती माझ्याही मनात दाटली; त्यातून ही कादंबरी जन्मली’ असे मीना देशपांडे यांनी सांगितले. शिरीष पै यांनी कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक व सूत्रसंचालन केले.

अजितकुमार चौगुले यांना चोखंदळ वाचक पुरस्कार

दादरच्या आयडियल बुक कंपनीतर्फे चोखंदळ वाचकाला देण्यात येणारा सुवर्णमुद्रेचा पुरस्कार कोल्हापूर जिल्ह्यातील अजितकुमार चौगुले यांना देण्यात आला. मुंबईच्या श्रीमती हेमा श्रीखंडे यांनी दुसरा पुरस्कार पटकाविला. तिसऱ्या क्रमांकासाठी परभणीचे विनायक शंकर गौतम यांची निवड झाली.

आयडियलचा हीरकमहोत्सव गेल्या वर्षी साजरा झाला. त्यानिमित्ताने वाचकांचा गौरव करण्याचा आगळा उपक्रम आयडिलयने हाती घेतला आहे. महाराष्ट्रातील ७६०

वाचक या उपक्रमात सहभागी झाले होते. त्यांच्यातून तीन उत्तम वाचकांची निवड श्री. रवींद्र पिंगे, अशोक जैन, वामन देशपांडे व सुनील कर्णिक यांच्या समितीने केली. ‘सामना’चे उपसंपादक अनंत गुरव यांचेही सहकार्य लाभले. पुरस्कार वितरण समारंभ शनिवार दि. १७ एप्रिल रोजी दादरच्या शिवाजी मंदिरातील राजर्षी शाहू सभागृहात झाला. लोकसत्ताचे संपादक डॉ. अरुण टिकेकर हे कार्यक्रमाचे अध्यक्ष होते. प्रमुख पाहुणे म्हणून प्रसिद्ध समीक्षक शंकर सारडा हजर राहणार होते. पण ते न येऊ शकल्याने दाजी पणशीकर यांच्या हस्ते पुरस्कार देण्यात आले. ज्येष्ठ मुद्रितशोधक मनोहर बोर्डेकर यांना संत नामदेव पुरस्कार देण्यात आला.

नाटकामुळे सामाजिक बंध घट्ट होण्यास मदत— अमरीश पुरी

नाटक, तसेच अन्य कलांची मुळे समाजात खोलवर रुजल्यास आपले सांस्कृतिक बंधही अधिक पक्के व घट्ट होतील, असे मत प्रसिद्ध अभिनेते अमरीश पुरी यांनी पुणे येथे व्यक्त केले.

‘संगीत शारदा’ या नाटकाला शंभर वर्षे पूर्ण झाल्याच्या निमित्ताने भरत नाट्य संशोधन मंदिरने त्याचा प्रयोग आयोजित केला होता. “रंगभूमी व एकूणच कलांच्या माध्यमातून आपण खूप काही शिकू शकतो. आपल्या विचारांना व आयुष्याला एक प्रकारची शिस्त लागते. त्यामुळे नाटक किंवा अन्य कलांनाही आयुष्यात एक निश्चित स्थान आहे. आपल्याकडची एकूण विभिन्नता लक्षात घेता या नाटकामुळे आपले सांस्कृतिक बंधही घट्ट होतील,” असे अमरीश पुरी म्हणाले.

सहजीवन व विश्वबंधुत्वाची मूल्ये हाच अलगपणावर उपाय—

रा. ग. जाधव

“साहित्य, कला, शिक्षण, समाजसेवा व अन्य सर्वच क्षेत्रांमध्ये निर्माण झालेली अलगपणाची जाणीव हे समाजाचे दुखणे असून, सहजीवन व विश्वबंधुत्वाची मूल्ये हाच त्यावरील उपाय ठरू शकेल,” असे मत राष्ट्रीय बंधुता साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष प्रा. रा. जाधव यांनी व्यक्त केले.

सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील अलगतेच्या जाणिवेचा या संमेलनाने कालबाह्य ठरविल्या, असा गौरवपूर्ण उल्लेख करून ते म्हणाले, “बंधुतेच्या मूल्याचा प्राथमिक पातळीवरील उद्देश या संमेलनाने स्पष्ट केला आहे. अलगतेची भावना दूर करण्याची जाणीव निर्माण होणे हे सामाजिक भावाचेच स्थित्यंतर व परिवर्तन आहे, सांस्कृतिक जीवनाच्या पुनर्रचनेसाठी सहजीवनाचे, विश्वबंधुत्वाचे सूत्र आवश्यक आहे. त्या दृष्टीने पार पडलेले हे संमेलन प्रतीकात्मक आहे. अन्यत्रही या स्वरूपाची संमेलने झाली पाहिजेत.”

माणूस विश्वाचा केंद्रबिंदू आहे असे सांगून ते म्हणाले, “या केंद्राची रचना अनेक पातळ्यांची व स्तरांची आहे. साहित्यिक, शिक्षक, विचारवंत, समाजसेवक हे केवळ आपापल्या क्षेत्रांत स्वतःला गुंतवून घेतात. समाजाच्या रचनेत एक प्रकारचा कपेबंदपणा तयार झाला आहे. प्रत्येकामध्ये निर्माण झालेली अलगपणाची जाणीव हे सामाजिक दुखणे आहे. त्याची जाणीव करून देण्याचे मोलाचे काम या संमेलनाने केले आहे. समाजातील अलगता दूर करण्यासाठी सामाजिक, सांस्कृतिक, कलेची बंधुतेची, वाङ्मयाची, विज्ञानाची व अन्य सर्व अंगांची मिळून साहित्य संमेलने झाली पाहिजेत.”

“जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे माणसांची शरीरे, वस्तू, बाजारपेठा जवळ येत आहेत; मात्र माणसामाणसांतील अंतर वाढू लागले आहे. माणूस स्वयंकेंद्रित होऊ लागला आहे. तो दुभंगला व दुरावला आहे. ही परिस्थिती बदलण्यासाठी माणसामाणसांत संवाद, संबंध निर्माण होण्यासाठी बंधुतेचे मूल्य जपण्याची व भावना दृढ करण्याची गरज आहे,” असे मत ‘सकाळ’च्या उत्तर महाराष्ट्र आवृत्तीचे संपादक उत्तम कांबळे यांनी व्यक्त केले.

‘पोलिस मॅन्युअल’ प्रथमच मराठीत

‘पोलिस मॅन्युअल’ हा मूळ इंग्रजीतील ग्रंथ १३७ वर्षांनंतर प्रथम मराठीत प्रकाशित झाला. पोलिस उपनिरीक्षक वजीर हुसेन शेख व त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या अडीच वर्षांच्या परिश्रमानंतर एकूण एक हजार सातशे पृष्ठांचे चार खंडांतील हे ‘मॅन्युअल’ मराठीत आले आहे.

एक मोठी कामगिरी पार पडली अशी प्रतिक्रिया पोलिस महासंचालक अरविंद इनामदार यांनी व्यक्त केली. उपमुख्यमंत्री गोपीनाथ मुंडे यांच्या हस्ते या पोलिस मॅन्युअलचे प्रकाशन झाले.

भाषांतराचे काम करणारे वजीर शेख यांचा महासंचालक इनामदार यांनी दहा हजार रुपये रोख देऊन गौरव केला.

माधवराव सानप यांच्या ‘तह’वर परिसंवाद

कोल्हापूरचे पोलीस अधीक्षक माधवराव सानप यांनी आपल्या कारकीर्दीतील अनुभवावर आधारित अकरा घटनांवर लिहिलेल्या लेखांचा ‘तह’ हा संग्रह ग्रंथालीने प्रसिद्ध केला आहे. त्यावर दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य सभा व पोलिस टाइम्स यांच्या विद्यमाने कोल्हापूरच्या शाहू स्मारक मंदिरात प्राचार्य म. द. हातकणंगलेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली दि. १९ मे रोजी परिसंवाद झाला. समीक्षक शंकर सारडा, माजी आमदार लक्ष्मण माने आणि प्रा. तारा भवाळकर यांनी त्यात भाग घेतला. निरनिराळ्या व्यवसायातील व्यक्ती आपले अनुभव लिहितात तेव्हा त्यात सच्चेपणा आणि जिवंतपणा

येतो. सानप यांनी गुन्हेगारातील सदसद्विवेकबुद्धी जागवून त्यांची मानसिकता बदलण्यावर भर दिला आहे. दंगली होऊच नयेत म्हणून प्रयत्न केले. गर्दीचे मानसशास्त्र ते जाणतात असे शंकर सारडा यांनी म्हटले. अनेक संघर्षमय कथाबीजे या अनुभवात आहेत. सानप यांनी अनेक घटनांचे पोलिस नियंत्रण कक्षातून कसे नियंत्रण होते ते सांगितले आहे; त्या घटना बाहेरून आम्हाला वेगळ्याच दिसल्या होत्या असे लक्ष्मण माने म्हणाले. सानप यांनी माणुसकीचे संवर्धन करणारे असे तह तहहयात करत राहावे असे तारा भवाळकर यांनी सांगितले. चंद्रकुमार नलगे, देवदत्त पाटील, भैरव कुंभार, विजय चोरमारे यांनी या कार्यक्रमासाठी परिश्रम घेतले.

‘उपाशी’चे प्रकाशन

सातारा येथे दि. ९ मे रोजी माध्यमिक शिक्षक प्रा. शिवाजी पवार यांच्या उपाशी या आत्मकथनाचे प्रकाशन समीक्षक शंकर सारडा यांच्या हस्ते झाले. उपाशी पोटी राहूनही शिक्षणासाठी धडपडणाऱ्या ग्रामीण परिवाराचे हे प्रातिनिधिक चित्रण आहे असे ते म्हणाले. नीहारा प्रकाशनच्या स्नेहसुधा कुलकर्णी यांनीही आपले मनोगत व्यक्त केले.

नॅशनल बुक ट्रस्टच्या पुस्तक मेळ्यास उत्स्फूर्त प्रतिसाद

आरोग्यशास्त्रापासून पाकशास्त्रापर्यंतच, इतिहासापासून विज्ञानापर्यंत रहस्यकथा-नाटकांपासून ते थेट जे. कृष्णमूर्तींच्या विचारग्रंथांपर्यंत हरत-हेची, विविध भाषांतील पुस्तके एकाच ठिकाणी पाहण्याची संधी नॅशनल बुक ट्रस्टने भरविलेल्या पुणे पुस्तक मेळ्यामुळे पुणेकरांना मिळाली.

देशभरातील १४३ प्रकाशक या मेळ्यात सहभागी झाले. मॅजेस्टिक, मौज, ग्रंथाली, श्रीविद्या, मेहता पब्लिशिंग हाऊस अशा मान्यवर मराठी प्रकाशकांबरोबरच दिल्लीतील अनेक स्टॉल या मेळ्यात होते. प्रदर्शनानिमित्त सरसकट मराठी, हिंदी, उर्दू व इंग्रजी साहित्यातील नामवंत लेखकांचे वाङ्मय, कथा, कादंबऱ्या, काव्य, चरित्रे, आत्मचरित्रे इ. अनेक दुर्मिळ पुस्तके उपलब्ध होती.

विश्वकरंडक स्पर्धेच्या वातावरणामुळे नामवंत क्रिकेट खेळाडूंची माहिती असणाऱ्या, पुस्तकांचा खप चांगला झाला. आहारशास्त्र, व्यायामाचे प्रकार व त्यांचे महत्त्व सांगणाऱ्या पुस्तकांना तरुणांकडून चांगला प्रतिसाद मिळाला.

खगोलशास्त्रज्ञ डॉ. जयंत नारळीकर यांनी सोप्या भाषेत लिहिलेल्या विज्ञानविषयक पुस्तकांना चांगला प्रतिसाद लाभला. त्याचबरोबर विज्ञानविषयक पुस्तकांनाही मागणी होती. ‘मी माझा’ या चंद्रशेखर गोखले यांच्या चारोळी संग्रहानंतर त्या स्वरूपाच्या कवितांचे संग्रह मोठ्या प्रमाणात बाजारात आले. दहा रुपयांपासून पंचवीस रुपयांपर्यंत

किमती असणाऱ्या या चारोळ्यांच्या पुस्तकांना महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांकडून चांगली मागणी होती.

न्याहरीच्या पदार्थांपासून ते थेट सरबते, जाम, सॅलड आइस्क्रिम तयार करण्याच्या पद्धती सांगणारी असंख्य पुस्तके प्रदर्शनात होती. केवळ महिला लेखकांच्याच नव्हे, तर संजीव कपूर, अमर राणे या 'पंचतारांकित' लेखकांच्या पुस्तकांचाही त्यात समावेश होता. मुघलाई, चायनीज, दाक्षिणात्य, गुजराथी अशा विविध पदार्थांच्या पुस्तकांच्या भाऊगदीत 'रुचिरा'ने आपले आगळे स्थान कायम राखले. गृहिणीवर्गाकडून या पुस्तकांना, तसेच शिवणकाम, घरगुती कामाबाबत टिप्स असणाऱ्या, लोकरकाम व भरतकामविषयक पुस्तकांना, तसेच विनोदी साहित्याला चांगली मागणी राहिली.

बडबडगीते, छोट्या गोष्टी यांबरोबरच चित्रे काढण्याची व रंगविण्यासाठीची आकर्षक पुस्तके बाळगोपाळांचे लक्ष वेधून घेत होती. कवितांच्या, पाठ्यांच्या ध्वनिफितीही या प्रदर्शनात होत्या.

प्रेमचंद्र, बंकिमचंद्र, शरच्चंद्र, रवीन्द्रनाथ टागोर, वृंदावनलाल वर्मा, समरेश बसू आदींचे हिंदी वाङ्मय दिल्ली येथील विविध प्रकाशकांनी आणले होते.

ओशो रजनीश स्टॉलमध्येही उत्सुक रसिकांची गर्दी होती. उत्कृष्ट छपाई व बांधणी, किंमत कमी असलेल्या ओशोंच्या पुस्तकांची विक्री चांगली झाली. त्याचबरोबर जे. कृष्णमूर्ती फाऊंडेशन, वैदिक विश्वशाखा यांचेही स्टॉल होते.

जागतिक ग्रंथदिनानिमित्त विविध कार्यक्रम

दि. २३ एप्रिल हा शेक्सपीअरचा जन्मदिन 'जागतिक ग्रंथ दिन' म्हणून पाळण्यात आला. नॅशनल बुक ट्रस्ट, साहित्य अकादमी व मराठी विज्ञान परिषद यांनीही नायगावच्या मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयात प्रा. ग. प्र. प्रधान यांच्या अध्यक्षतेखाली एक विशेष कार्यक्रम घेतला या सोहळ्याला प्रा. वि. गो. कुलकर्णी व 'महाराष्ट्र टाइम्स'चे संपादक कुमार केतकर हे उपस्थित होते.

या कार्यक्रमात 'मेणबत्तीचा रासायनिक इतिहास' (मायकेल फॅरडे, अनु. सुधा गोवारीकर); 'शोधतो मार्ग स्वप्नाचा' (सी. राधाकृष्णन, अनु. धनश्री हळबे), आणि 'पवन ऊर्जा' (डॉ. सुनील आठवले, अनु. अशोक पाध्ये) या तीन पुस्तकांचे प्रकाशन झाले.

'कविवरा' – काव्यवाचनाचा कार्यक्रम

ग्रंथाली, पॉप्युलर प्रकाशन, कुसुमाग्रज प्रतिष्ठान, गोवा हिंदू असोसिएशन व लोकसत्ता यांनी न्या. चंद्रशेखर धर्माधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली कविश्रेष्ठ कुसुमाग्रजांच्या

'मारवा' या अखेरच्या काव्यसंग्रहाच्या प्रकाशनाचा कार्यक्रम आखला होता.

कवयित्री शांता शेळके संकल्पित 'कविवरा' हा आगळावेगळा काव्यवाचनाचा कार्यक्रम वीणा देव व प्रसाद वनारसे यांनी सादर केला. मराठीतील अनेक मान्यवर कवींनी या कार्यक्रमासाठी कवितांची निवड केलेली होती.

डॉ. दिलीप कुलकर्णी यांच्या काव्यसंग्रहाचे प्रकाशन

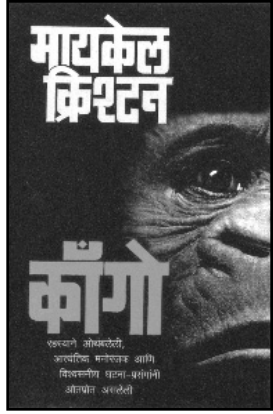
कुरुंदवाड येथील कवी डॉ. दिलीप पा. कुलकर्णी यांनी लिहिलेल्या 'चिंचा आणि बोरे' या देशमुख आणि कंपनीने प्रकाशित केलेल्या विडंबन काव्य संग्रहाचा प्रकाशन सोहळा कविवर्य मंगेश पाडगावकर यांच्या हस्ते पुण्यात संपन्न झाला.

कार्यक्रमास रामदास फुटाणे, फ. मुं. शिंदे, सुधीर गाडगीळ आदी मान्यवर मंडळी उपस्थित होती.

□

पुस्तक परिचय

काँगो नदीच्या खोऱ्यातील
हिऱ्यांचा शोध घेण्यासाठी
काढलेली चित्तथरारक मोहीम

काँगो

मायकेल क्रिस्टन
अनु. डॉ. अरुण मांडे

ज्युरासिक पार्कचा लेखक-दिग्दर्शक म्हणून मायकेल क्रिस्टनची ख्याती मराठी वाचकांमध्येही पोचलेली आहे. चमत्कृतिपूर्ण विषय घेऊन, त्याचे संदर्भ काळजीपूर्वक मिळवून चित्तथरारक कथावस्तू निर्माण करण्यात बेस्टसेलर अमेरिकन लेखकांचा हातखंडा असतो. मायकेल क्रिस्टन हा त्यांपैकीच एक गणला जातो.

‘काँगो’ ही त्याची कादंबरी अहमदनगरचे डॉ. अरुण मांडे यांनी मराठीत आणली आहे.

आफ्रिका खंडातील काँगो नदीच्या खोऱ्यात विषुववृत्तीय घनदाट जंगल आहे. नदीकाठच्या गावातून पाच लाख लोक राहतात. विरुंगा ज्वालामुखीचा प्रदेशही याच भागात आहे. काँगो भागात परदेशी लोक क्वचितच गेलेले आहेत. १८७४ ते १८७७ या काळात हेन्री मार्टिन स्टॅन्लेने प्रथम मोहीम काढली. त्यानंतर शंभर वर्षांनी १९७९ मध्ये काँगो खोऱ्यात सहा आठवड्यांची एक शोध मोहीम अमेरिकन संशोधकांनी काढली, त्या मोहिमेतील शेवटच्या तेरा दिवसांचा वृत्तांत या कादंबरीत आलेला आहे.

प्रास्ताविकात मायकेल क्रिस्टनने स्टॅन्लेच्या मोहिमेची थोडक्यात माहिती दिली आहे. स्टॅन्ले हा काँगोमध्ये साम्राज्य उभारणे, लोकांना सुधारणे, धर्मप्रचार करणे, विशिष्ट क्षेत्रात संशोधन करणे, असा कुठलाही विशिष्ट हेतू मनात धरून आलेला नव्हता. प्रसिद्धी मिळविण्याचा एक मार्ग म्हणूनच या दौऱ्याकडे तो पाहत असावा असे मायकेल क्रिस्टनचे मत दिसते. १८७४ मध्ये स्टॅन्ले झांजिबीराहून निघाला आणि १९९ दिवस या निबिड अरण्यात काढून अँटलांटिक महासागरात बाहेर पडला. जगातील सर्वात लांब नद्यांपैकी एक म्हणजे काँगो नदी पार करण्याचा उपक्रम व विक्रम त्याने केला होता. त्यात त्याचे खूप साथीदार व साधनसामग्री यांची वाट लागली.

परंतु पुन्हा दोन वर्षांनी तो नाव बदलून आफ्रिकेच्या प्रवासावर गेला. बेल्जियमच्या राजाने त्यासाठी त्याला अर्थसहाय्य केले. बेल्जियमचा राजा दुसरा लियोपोल्ड याने आपल्या नावाने आफ्रिकेतील जास्तीत जास्त जमीन खरेदी करण्याची कामगिरी त्याच्यावर सोपवली होती. १८८५ पर्यंत काँगो खोऱ्यातील सर्व जमीन लियोपोल्डच्या मालकीची झाली. १८७५ मध्ये अमेरिकन संशोधक पथकाला फक्त एक आठवड्यात ते काम करता आले. स्टॅन्लेबरोबर ४०० लोक होते. या १९७९ मधील जेम्स पीटरसनच्या मोहिमेत फक्त १२ संशोधक होते. त्यात एक गोरिलाही होता हे विशेष! आता काँगो नदीचे नाव झायरे नदी असे बदलले गेले आहे आणि काँगो या देशाचे नाव झायरे असे झाले आहे.

या अमेरिकेच्या मोहिमेतही आठवण मृत्युमुखी पडले. मात्र सहा आठवड्यात पिग्मी लोक, नरमांसभक्षक जमाती, अज्ञात खनिजे, अद्भुत वनस्पती याबद्दल बरीच माहिती अमेरिकन पथकाने गोळा केली. या मोहिमेच्या दृश्यचित्रफितींचा वापर मायकेल क्रिस्टनने या पुस्तकाच्या लेखनासाठी केलेला आहे. स्वतःही विरुंगा ज्वालामुखीचा फेरफटका करून तो संबंध भाग नजरेखालून घातला आहे. या खोऱ्यातील जंगलाची वर्णने झपाटून टाकणारी आहेत. त्यातील अनेक वनस्पतींचे तपशीलही थक्क करणारे आहेत.

जॉन क्रूगर हा बवाना मुकूब्वा जमातीचा तरुण वाटाड्या म्हणून मोहिमेत सामील झाला होता. स्थानिक भाषा जाणणारा. तेथील लोकांना हाताळणारा, अडीअडचणीतून शिताफीने मार्ग काढणारा. हरकाम्या म्हणून अनेक मोहिमांमध्ये त्याला स्थान मिळालेले होते. विरुंगा ज्वालामुखीच्या परिसरात कोबाल्ट, सोने, कथिल, जस्त, टंगस्टन, युरेनियम वगैरे धातूंचे मुबलक साठे होते. हिऱ्यांच्याही खाणी होत्या. नदीच्या गाळात हे अमेरिकन शोध घेत होते. इंडस्ट्रियल ग्रेड जातीच्या हिऱ्यांच्या निळसर रंगाच्या अशुद्ध हिऱ्यांची विद्युतचाचणी घेऊन विशिष्ट दर्जाचेच हिरे हे पथक गोळा करत होते.

नदीच्या वरच्या अंगाला कानियामागूफा म्हणजे हाडांचा प्रदेश होता. हमाल

म्हणत त्या भागात पुढे घुसण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यांची डोक्याची हाडं मोडतात. 'डावा' नामक शक्ती डोके ठेचण्याचे काम करते अशी त्यांची श्रद्धा होती. ते घाबरलेले होते. पण भरपूर पैसे मिळण्याच्या आशेने इथपर्यंत ते आले होते.

क्रूगरला रात्री काही कोवम्बू माकडं झाडावरची फळं एकमेकांना मारताना दिसतात. त्याच्या अंगावर एक फळ पडतं. बघतो तर तो असतो माणसाचा डोळा. तो अस्वस्थ होतो.

रात्र कशीबशी संपते. सकाळी क्रूगरला त्याचा एक सहकारी मिसलू रक्ताच्या थारोळ्यात पाठीवर पडलेला दिसतो. त्याचे डोके एका बाजूने ठेचलेले. चेहऱ्याची हाडे तुटलेली. जांभई दिल्यासारखे तोंड विचित्रपणे उघडे. एक डोळा गायब.

क्रूगरची छाती धडधडू लागते; आणि त्याच्यावरही हल्ला होतो. तो भयानक आरोळी ठोकतो.

अशी या कादंबरीची सुरुवात.

१३ जून-होस्टन, १४ जून-सॅन फ्रॅन्सिस्को, १५ जून-टँजियर, १६ जून-नैरोबी, १७ जून-मोरूटी, १८-जून-लिको, १९ जून-मुकेन्को, २० जून-कानिया माफुगा (ज्वालामुखी जवळचे गाव) २१ ते २४ जून-झिंज (भग्नशहर), २५ जून-मुकेन्को असा तेरा दिवसांचा वृत्तान्त निरनिराळ्या शहरांच्या अनुरोधाने पुढे येतो. परंतु या तेरा दिवसात अनेक चित्तथरारक घटना घडतात. अनेक नव्या गोष्टी लक्षात येतात.

चांदीच्या तबकडीचा अँटिना, काळ्या रंगाचं द्राक्षफळाचं खोकं, त्रिकोणी स्टँडवर ठेवलेला व्हिडिओ कॅमेरा आणि केबल याद्वारे या मोहिमेतील प्रत्येक क्षणाचे चित्रण हे उपग्रहाद्वारे अमेरिकेतील होस्टनच्या मुख्य कार्यालयाकडे जात राहते. तेथून संदेश येत राहतात. दहा हजार मैलांचे अंतर त्यामुळे पुसल्यासारखे होते. काँगोटले ते खोरे आणि होस्टन-अगदी शेजारी असल्याप्रमाणे एकमेकांशी संपर्क ठेवू शकतात. होस्टनच्या रिसोर्सेस टेक्नॉलॉजी सर्व्हिसेसच्या डाटारूममध्ये काँगो प्रोजेक्टची सुपरवायझर कॅरेन रॉस कॉम्प्युटर टर्मिनलवर आफ्रिकेतून आलेली चित्रे पाहून त्यांचा अर्थ लावत असते. ती सहा फूट उंच असते. चोवीस वर्षे वय, पण गणितातले एक आश्चर्य म्हणून तिची ख्याती. तेराव्या वर्षी एमआयटी मध्ये प्रवेश मिळवून गणित शास्त्रात देदीप्यमान शोध तिने लावले. या काँगो मोहिमेची संपूर्ण आखणी तिनेच केलेली असते. पण तिला प्रत्यक्षात मात्र काँगोट पाठवण्यात येत नाही. येथे बसूनच मोहिमेचे नियंत्रण करण्याची कामगिरी तिच्यावर सोपवण्यात येते. त्या संस्थेचा प्रमुख अध्यक्ष असतो आर. बी. ट्रॅविस- वय ४८, उपग्रह इंजिनियर, रॉकेट बांधणी तज्ज्ञ.

१३ जूनला काँगोच्या ज्या व्हिडिओ टेप्स तिला पाहायला मिळतात त्यात सहा मिनिटात तेथील कॅप पूर्णतया उद्ध्वस्त झाल्याचे दिसते. आणि तिला जबरदस्त धक्का बसतो. आठ माणसे आणि त्यांच्याबरोबरचे हमाल सर्वजण मारले गेलेले

असतात.

या टीमच्या बदली दुसरी टीम पाठवण्याची तातडीने योजना आखली जाते. १४ जूनला रात्री आठ वाजता होस्टनहून विमानाने रवाना होऊन नव्या टीमला १७ जूनला काँगोट उतरून कामाला सुरुवात करायची असते. या दुसऱ्या टीमचे नेतृत्व मात्र डॉ. कॅरेन रॉस हिच्याकडे देण्यात येते. त्याचबरोबर गोरिला मादी अॅमी आणि तिला शिकवणारा संशोधक डॉ. पीटर इलियट हाही त्या मोहिमेवर येण्याची इच्छा प्रकट करतो. वानरांना सांकेतिक खुणा शिकवण्याची पद्धत प्रचलित होती. पण पीटर अॅमीला बोलायला शिकवतो. नवनवे शब्द तयार करायला शिकवतो. गोरिला मादी अॅमी हिच्या बोलण्यातून त्याच्या लक्षात येते की, अॅमीला स्वप्ने पडतात. बरे-वाईट कळते. मूडप्रमाणे वागणे बदलते. चित्रे काढता येतात. त्या चित्रांचा अन्वयार्थ लावता लावता इलियटला तिचे व्यक्तिमत्त्वही जाणून घेण्याची किल्ली सापडते. सात वर्षांची अॅमी वयात येण्याची सगळी चिन्हे दाखवू लागते तेव्हा त्याला आश्चर्य वाटते. (अचानक चिडणे, फुंगटणे, झकपक दिसणे, पुरुषांबद्दल आकर्षण) अॅमीला ६२० शब्द अवगत होतात. परंतु इलियट हा गोरिलाचा छळ करतो म्हणून काही निदर्शक आवाज उठतात. त्यामुळे अॅमीला आफ्रिकेत घेऊन जाण्याचा विचार तो करित असतो. ही मोहीम हे निमित्त त्याला सोयीचे वाटते. त्याच वेळी अॅमीला एक जपानी श्रीमंत काही लाख डॉलर्स देऊन विकत घेण्याची ऑफर देतो. पण त्याआधीच अॅमीला घेऊन इलियट मोहिमेत रॉसबरोबर सामील होतो.

कॅरेन रॉस इलियटला मोहिमेचा उद्देश सांगते.

ग्रेट रिफ्ट व्हॅलीतील गडप झालेल्या झिंज या शहराचा शोध लावायचा आहे. हिऱ्यांच्या खाणी तेथे आहेत. ज्वालामुखीजवळ हे शहर होते. ज्वालामुखीच्या स्फोटातून बाहेर पडलेले हिरे उतारारवून नदीत वाहत आले. नदीच्या गाळात ते असणार. ते शोधून काढायला हवेत. तिला इंडस्ट्रियल ग्रेडचे निळे डायमंडस मिळवायचे असतात. त्यावर पोलोनचा लेप असतो. सेमी कंडक्टर्स बनवण्यासाठी ते वापरतात.

रॉसच्या पाठोपाठ जर्मनी जपानमधली एक टीमही काँगोमध्ये येतेय अशी बातमी ट्रॅविस देतो. फक्त चौदा दिवसात त्या हिऱ्यांचा तपास लागला तरच कॅरेन रॉसची मोहीम यशस्वी ठरणार, तरच खजिनधातूचे काँट्रॅक्ट आपल्यालाच मिळणार याची तिला पूर्ण कल्पना असते.

१६ जूनला टँजियर ते नैरोबी हा ३६०० मैलांचा प्रवास आठ तासात होतो. दोन तासात हमालांची सोय करून पुढे निघायचे असते. पहिल्या मोहिमेतील जेम्स पीटर्सनचे प्रेत कॅरेनला तेथे पाहायला मिळते. त्याची हाडे ठेचलेली असतात. नखांमध्ये भुऱ्या रंगाचे केस सापडतात. गोरिलाच्या रक्ताचेही काही डाग त्याच्या शरीरावर दिसतात.

नैरोबीला अमीला पळवण्यात येते, पण तिच्या पोटात लपविलेल्या ट्रान्समिटरमुळे तिचा शोध लागतो. पुढचा प्रवास फॉकर एस-४४ विमानाने चालू होतो. केनिया, टांझानिया, रवांडा व झायरे असा प्रवास होतो. काँगोमध्ये आल्यावर सर्वजण पॅराशूटने खाली उतरतात. पुढचा दोनशे मैलांचा प्रवास पायी करायचा असतो. वाटेत नर मांसभक्षक किगानी जमातीचे लोक भेटतात. त्यांच्या वस्त्याही दिसतात. मोरूटीच्या पठारावर तंबू उभारून मुक्काम करतात.

याच प्रवासात इलियटला कॅरेन रॉसचे देखणेपण भुरळ घालू लागते. तर कॅप्टन चार्ल्स मनरो याला अमी आत्मीयतेने वागवताना दिसते. मनरोही तिला स्त्रीसारखा मानाने वागवतो.

एका पिग्मी वस्तीत पहिल्या मोहिमेतला बॉब ड्रिस्कॉल रॉसला भेटतो. परंतु तो शून्य नजरेने वेड्यासारखा बघत राहतो.

काँगोच्या खोऱ्यात कानियामागुफाजवळ गोरिलांची वस्ती असते. गोरिला इलियटकडे येतो पण इलियट जागच्या जागी स्थिर राहतो. तेव्हा गोरिला सरळ मागे वळतो. माघार घेतो. इलियट म्हणतो, “आपण पळालो असतो तर त्याने हल्ला केला असता. आता तो आपल्या वाटेला जाणार नाही. गोरिलाही माणसाला घाबरतो.”

कानियामागुफाला हाडांची रासच सगळीकडे दिसते. त्यात गोरिलांचीही हाडे असतात. या गोरिलांना मारणारे कोण असावेत असा प्रश्न मनरोला पडतो. तेथील जपानी टीमचा कॅप उद्ध्वस्त झालेलाही त्यांना दिसतो. त्या टीममधील सर्वजण कवटी फुटून मेलेले सापडतात.

तेथील आपल्या पहिल्या टीमच्या कॅपचा ते शोध घेतात. तो रानटी वेलीनी वेढलेला असतो. मात्र तेथे कोणाचे प्रेत दिसत नाही.

तेवढ्यात अमी बेपत्ता झाल्याचे लक्षात येते.

इलियट चिंतेत पडतो.

२१ जूनला भग्न झालेल्या झिंज या हिरेजवाहिराचे केंद्र असलेल्या शहराचा ते सर्वजण फेरफटका करतात. शुद्ध सोन्याचे पर्वत, नदीच्या तळाशी चमचमणारे हिरे, माणसांची भाषा बोलणारे प्राणी वगैरे दंतकथा या शहरासंबंधी प्रचलित असतात. या शहराच्या शोधाचे प्रयत्न अनेकदा झाले. पण ते कोणाला सापडले नव्हते. या टीमला मात्र त्याचा छडा लागला होता. साप आणि कोळी चुकवत ते शहराचा नकाशा काढण्याचे काम करू लागले. इमारतीचे बांधकाम सुंदर होते. खिडक्यांना चंद्रकोरीसारख्या कमानी होत्या. एका भिंतीत काही छिद्रं दिसली. कुठे लहान खोचा दिसला. भिंतीवर नक्षीकाम होते. इन्फ्रारेड लाइटस, कॉम्प्युटर व्हिडिओ कॅमेरा यांच्या मदतीने भिंतीवरील चित्रांवरून तेथील लोकांची जीवनशैली लक्षात येत होती. त्या घरांना तळघरे होती. देवळे होती. मूर्ती होत्या. गोरिला हा तेथील देव असावा.

त्याच वेळी होस्टनवरून संदेश येतो. अमी जिला सापडली आफ्रिकेत त्या मिसेस स्वेन्सनचा पत्ता लागला होता. ती बाई बोर्निओमध्ये होती. तिने दिलेल्या माहितीवरून

अमी काँगोमधल्या त्याच भागातून आली होती.

अमी काही तास त्या गोरिलांमध्ये जाऊन राहते. तिला गोरिला चांगल्या रीतीने वागवतात. तिच्या अंगाचा वास घेतात. तिला खायला देतात. त्याच वेळी अमी जंगलातील दुसऱ्या वाईट प्राण्यांची माहिती देते. ते रात्री तेथे आले होते असे सुचवते.

रात्री त्यांच्या कॅंपवर हल्ला होतो. हल्ला करणारे पांढरे गोरिलाच असतात. पण अमीपेक्षा वेगळ्या जातीचे त्यांपैकी काहीजण बंदुकीच्या गोळीला बळी पडतात. पांढऱ्या गोरिलांच्या या जातीला नवीन नाव घायला हवे असे इलियटला वाटते. ते हत्यार म्हणून वरवंटा वापरतात. पण अमी मात्र त्यांना गोरिला मानीत नाही. दुसऱ्या रात्रीही त्या गोरिलांचा हल्ला होतो. अश्रूधूर व स्फोटक यांचा वापर केल्यावर ते पळ काढतात. अमी पांढऱ्या गोरिलांच्या राहण्याची जागा दाखवते. टेकडीवर त्यांच्या अनेक टोळ्या असतात. तीनशेच्यावर गोरिला तेथे असावेत. त्यांची स्वतंत्र भाषा होती. खुणांची, हुंकारांची मात्र तिच्यात शब्द नव्हते.

त्याच वेळी ज्वालामुखी जागृत होतोय असे संकेत येतात. होस्टनहूनही निरोप येतो- परत फिरा. तेथून त्वरित बाहेर पडा.

भग्न शहराच्या पूर्वेकडच्या पठारात असलेल्या बोगद्यातले हिऱ्यांचे साठे रॉसने शोधून काढले. आनंदाने उड्या मारते. त्या खाणीत दगड नसतातच. हिरेच असतात. हात लावाल तेथे हिरे.

तेव्हाच तेथे भूकंप होतो. रॉस, इलियट आणि मनरो खाणीच्या बाहेर येतात. अमीही घाबरते. विषारी वायूही हवेत पसरू लागतो. झिंज शहर लाव्हारसारखी गाडले जाते.

ते सर्वजण विमानाजवळ जातात. तेथील किगानी लोकांचा हल्ला परतवून पळ काढतात.

ट्रॅविस ब्ल्यू डायमंडचे काँट्रॅक्ट रद्द करतो. इंडस्ट्रियल ग्रेडचे हिरे सापडले नाहीत असा तो अहवाल देतो. कॅरेन रॉस त्या कंपनीचा राजीनामा देते. पीटर इलियट अमीला झायरेमध्ये नेऊन इतर गोरिलांमध्ये सोडून येतो. चार्ल्स मनरोने तेथून आणलेले ३१ कॅरेट हिरे अॅमस्टर्डॅममध्ये विकतो. त्या झिंज शहरावर ८०० मीटर-अर्धा मैल जाडीचा लाव्हारसाचा थर पसरलेला असतो.

अशी ही काँगो खोऱ्यातील हिऱ्यांचे शहर शोधण्यासाठी काढलेल्या मोहिमेची कहाणी. मायकेल क्रिश्चनने अत्यंत सफाईदारपणे पेश केली आहे. ती मूळातूनच वाचायला हवी. अमी या गोरिला मादीचा उपयोग करून नरमांसभक्षक गोरिलांच्या नव्या जमातीशीही संपर्क साधला जातो. त्याबद्दलचे नवे संशोधन कथानकात एक अपरिहार्य घटक म्हणून येते.

काँगो पृष्ठे २५३. एकशेसाठ रुपये.

‘ग्रंथजगत’च्या सभासदांस १२० रु., पोस्टेज १५ रु.

□

आधुनिक भारतीय वैद्यकाचा

पाया घातणारा

सर्वस्पर्शी प्रयत्न

भारत वैद्यक

डॉ. श्याम अष्टेकर

‘भारत वैद्यक’ हे सर्वसामान्य नागरिकांना आरोग्य वैद्यकशास्त्राची माहिती देणारे, लोकशिक्षणाच्या हेतूने तयार करण्यात आलेले बहुमोल मार्गदर्शनपर संदर्भ पुस्तक आहे. ग्रामीण भागात काम करणाऱ्या आरोग्यसेवकांना ते उपयुक्त ठरावे, रोगनिदान करून, प्राथमिक उपचार करता यावे, शरीरक्रियाशास्त्र, शरीरशास्त्र, विकृतिशास्त्र यांची पद्धतशीर तोंडओळख करून घ्यावी हे उद्दिष्टही या पुस्तकाच्या लेखनामागे आहे.

दिंडोरीच्या संजीवन हॉस्पिटलचे डॉ. शाम अष्टेकर यांनी पुण्याच्या बी. जे. मेडिकल कॉलेजमधून १९७७ साली एम.बी.बी. एस, झाल्यावर, पुढे सामाजिक व रोगप्रतिबंधक वैद्यकशास्त्रातील एम. डी. पदवीही संपादन केली. शेतकरी संघटनेमुळे ग्रामीण भागातील जनतेला मिळणाऱ्या अपुऱ्या वैद्यकीय सोयीसुविधांची त्यांना नेमकी कल्पना आली आणि या स्थितीत बदल घडून यायचा असेल तर खेडोपाडीच प्राथमिक उपचार करणारे तरुण ‘भारतवैद्य’ तयार व्हायला हवेत असे त्यांना वाटले. शेतकरी संघटनेचे शरद जोशी यांनी इंडिया आणि भारत या संकल्पना मांडल्या; त्यांच्याच प्रभावामुळे ग्रामीण भागात सेवाभावी काम करणाऱ्या डॉक्टरांच्या बैठकीत भारतवैद्यक ही कल्पना पुढे आली. “आपल्या देशातले हगवण, तापखोकला व त्वचा रोग हे तीन रोग जर आटोक्यात आले तर शेकडा ९० लोक निरोगी होतील; परंतु त्यावर उपचार करणारी माणसे वा औषधे खेड्यात मिळत नाहीत.”

उलट शहरात मोटमोठे दवाखाने बांधून खर्चिक उपकरणे आणण्यात येतात. अशा वेळी सर्वसामान्यांना परवडणारी, गुणवत्तेत कमी असणारी आणि व्यवहारोपयोगी आरोग्यव्यवस्था म्हणून भारत वैद्यक ही कल्पना राबविणे सोयीस्कर आहे. अशा

आशयाचे विचार शेतकरी संघटनेचे नेते शरद जोशी यांनी व्यक्त केले आहेत. या भारतवैद्यकांनी परंपरागत वैदू, मान्त्रिक व जाणकारांशी संपर्क साधून त्यांजकडून औषध उपचाराने – करून घ्यावे अशी ही अपेक्षा आहे.

डॉ. शाम अष्टेकर यांना शेतकरी संघटनेच्या कामानिमित्त हिंडत असताना ग्रामीण भागातील वैद्यकीय समस्यांची वेगळीच बाजू दिसली. पाश्चिमात्य पद्धतीचे महागडे वैद्यकीय शिक्षण घेऊन ग्रामीण भागात जायला जास्त डॉक्टर्स तयार होत नाहीत. त्याला पर्यायी व्यवस्था हवी. बारावी पास झालेल्या पोराना आणि वैद्य, वैदू, सुईणी, दाया यांनाही अल्प-मुदतीचे बहिःशाल अभ्यासक्रम तयार करून खेडोपाडी वैद्यकीय सेवा सहजपणे मिळावी म्हणून काही व्यवस्था करण्याची गरज आहे. या दिशेने ‘भारतवैद्यक’ हे शास्त्रीय माहिती देणारे पुस्तक अभ्यासकांना उपयुक्त ठरू शकेल. अशा पद्धतीने तयार करण्यात आले आहे. वैद्यकीय महाविद्यालयाच्या अभ्यासक्रमाच्या धर्तीवरच हे पुस्तक असून शरीरशास्त्र, औषधशास्त्र, रोगविकृतिशास्त्र याबरोबर रोगनिदान व उपचार हे विषयही यात आहेत. डॉ. अष्टेकर यांनी या पुस्तकाची भूमिका प्रकट करताना म्हटले आहे, “सोप्या मराठीत प्राथमिक आरोग्यसेवा अभ्यासक्रम मांडणे हा या पुस्तकाचा मुख्य उद्देश. आरोग्यवर्धक उपाययोजने बरोबर रोगांचा तपशील, निदान शास्त्र, उपचारशास्त्र, निवडक औषधांची माहिती, पूरक विषयांची माहिती असे बरेच काही यात आहे.”

या पुस्तकाच्या लेखनासाठी त्यांना डॉ. चित्रा दाभोळकर रत्ना अष्टेकर (बालरोग), डॉ. राणी बग (स्त्रीरोग), डॉ. अनंत फडके (औषधशास्त्र), डॉ. बढे (न्यायवैद्यक), डॉ. किलोस्कर (हृदय रक्ताभिसरण), डॉ. राजीव गाडगीळ (त्वचा रोग), डॉ. प्रसन्न दाभोळकर (मानसिक आरोग्य), वैद्य विजय कुलकर्णी (आयुर्वेद), डॉ. रत्नाकर पटवर्धन, डॉ. संजीवनी कुलकर्णी (होमिओपथी), डॉ. भा. वि. साठ्ये (आयुर्वेद) वगैरे तज्ज्ञांचे सहाय्य त्यांना मिळाले आहे. अॅलोपथीबरोबरच होमिओपथी आणि अॅलोपथी व स्थानिक उपाय यांचीही माहिती देण्यावर कटाक्ष आहे. उपचारामध्ये निवडीला वाव राहावा, आपली स्वतःची पद्धत विकसित व्हावी.

१. जे आजार टाळण्यासारखे आहेत त्यांना योग्य प्रतिबंध करण्याच्या दिशेने गावात वातावरण निर्माण करणे.
२. आरोग्य शिक्षणाचा प्रसार करणे. मद्यपान, धूम्रपान इ. करणे.
३. दुखणे किरकोळ आहे, साधारण आहे की गंभीर आहे हे मला अंदाज घेऊन पुढची व्यवस्था करणे.
४. किरकोळ आजार व मध्यम आजार गावातच बरे करणे. गंभीर आजार आढळल्यास योग्य ते प्राथमिक उपचार करून स्पेशॅलिस्टांकडे पाठवणे.
५. अपघातात योग्य तो प्रथमोपचार करणे. जखमा, सर्पदंश, विंचू चावणे, भाजणे

इ. अपघाताच्या वेळी नेमके काय करावे याची समयसूचकता हवी.

६. स्थानिक साधनसामग्रीचा वापर करणे. काही औषधे घरी ठेवा. औषधी वनस्पती लावा. अशी स्वतःची एक कार्यपद्धती तयार करण्यावरही यात भर देण्यात आला आहे.

या पुस्तकात ४१ प्रकरणे असून त्यात प्रथम वैयक्तिक आरोग्य, पोषणशास्त्र, आरोग्यासाठी व्यायाम, सार्वजनिक आरोग्य, पाणी-स्वच्छता-परिसर, यांचा ऊहापोह करण्यात आला आहे.

शरीरशास्त्राची माहिती देऊन आजार होणे म्हणजे काय याचा नंतर विचार करण्यात आला आहे.

आधुनिक औषधनिदान, आयुर्वेद, होमिओपथी यांची सर्वसाधारण कल्पना देऊन डोळा, कान, त्वचा, दात, तोंड, पचनसंस्था, श्वसनसंस्था, रक्त, रक्ताभिसरण संस्था, रसग्रंथी, मूत्रसंस्था, स्नायू व अस्थिसंस्था, चेतासंस्था, संप्ररके, जननसंस्था, गरोदरपण, लिंगसांगसर्गिक आजार, संतती नियमन, कर्करोग यांचा तपशीलवार विचार करण्यात आला आहे.

बालकांचे आजार वयोवृद्धीमुळे होणारे आजार आणि व्यवसायजन्य आजार, अपघात व प्रथमोपचार यांचा परामर्श चार प्रकरणांत घेण्यात आला आहे. मानसिक आरोग्य, व्यसने, आरोग्य सेवा, न्यायवैद्यक, ग्राहक संरक्षण कायदा, अन्नभेसळ याविषयीही मार्गदर्शन करणारी प्रकरणे स्वतंत्रपणे देण्यात आली आहेत.

आरोग्यसेवा, कलाक्रीडा, शिक्षण या सर्व प्रकारांतून जीवन समृद्ध करणे, आनंदाने जगणे, इतरांना सुखी करणे, स्वतःला व इतरांना आनंद देणे हा उद्देश पुढे ठेवून रुग्णांशी सौजन्याने, सहानुभूतीने आणि आदराने वागावे असेही आरंभीच प्रतिपादन करण्यात आले आहे. डॉक्टर नसेल तेथे, होम अँड व्हिलेज डॉक्टर, ना शरीरम् व्याधी, व्हेअर देअर इज नो डेंटिस्ट वगैरे पुस्तकांची मांडणीही लक्षात घेऊन विविध तक्ते, चित्रे यांचा मुबलक वापर करण्यात आला आहे.

जीवनसत्त्वे आणि क्षार (पृष्ठ २१), निरनिराळ्या योगिक पद्धतीचे फायदे (३०), इतर देशांच्या तुलनेत भारताचे आरोग्य (३५), रोगाचे कारण व बाधित संस्था-स्थूल वर्गीकरण (५४-५५), आजारांना कारण ठरणारे सूक्ष्म जीवजंतू (५८), रोगनिदान तंत्र (६४) आजारांचे वर्गीकरण (७२) तापाचे प्रकार (७५-७६), पायावर सूज (७८-७९), डोकेदुखी (८०-८१), चक्कर-अंधारी येणे (८३-८४) महत्त्वपूर्ण आजार ओळखण्याच्या खुणा (८७-८९), औषधांचे वर्गीकरण (१००-१०१), निवडक अँलोपथिक औषधे (१०२-११४), रोगप्रतिधक लसी (११५-११६), प्रमुख आयुर्वेदिक औषधे, (१२४-१२५), होमिओपथी औषधे (१३०-१३७), बाराक्षार चिकित्सासारणी

(१४६-१४८) जुलाब (१८२-३) पोटात दुखणे (१९७-१९९), खोकला (२०५-२०६) क्षयरोग नियंत्रण (२११-२१२), दाम लगणे (२१४-२१५) छातीत दुखणे (२१८-२१९) अवधाण-ओळंबा (२४२-२४४) तांबडे जाणे (२८८), योनिदाह (२९९) प्रसूती कॅलेंडर (३०१), गरोदरपण-बाळंतपणातील धोके (३१८), लिंग सांसारिक रोग (३२६-३२७) अपत्यवाढीचा आलेख (३३७), सर्वांगसूज आणि अतिकृशपणाचे कुपोषण (३४३), मुलांचा खोकला (३४९-३५१), उलटी (३५३-३५४), मुलांमधील ताप (३६३-३६४) बाळाचे रडणे (३६५-६) तृणनाशकांमुळे होणारी विषबाधा (३७९-३८०), विषबाधेचे प्रकार (३९५), विविध अपघातांतील प्रथमोपचार (३९४), कर्करोगाची लक्षणे (४०९-४१०) हे सर्वच तक्ते अत्यंत उपयुक्त आहेत. त्यात नेमकी माहिती अगदी मोजक्या शब्दांत देण्यात आली आहे.

पुस्तकात कुठलीही माहिती देताना ती सर्वसामान्यांना समजेल अशा पद्धतीने देण्याचा प्रयत्न जाणीवपूर्वक करण्यात आला आहे. त्यामुळे एकूणच विवेचन हे उचित मार्गदर्शन करणारे असेच आहे. योग्य तेथे इशारावजा सूचना केलेल्या आहेत. **उदा. गरोदरपणात सामान्य वापरातील अनेक औषधे गर्भाला हानिकारक ठरतात. सर्वसाधारण नियम म्हणजे पॅमाल आणि कोझाल सोडता पोटातून द्यायचे कोणतेही औषध गरोदरपणात अजिबात न देणे.** पहिल्या तिमाहीत गर्भाचे अवयव तयार होत असल्याने जास्त काळजी घेणे आवश्यक. अँस्पिरिनमुळे अपाय होतो, इपीफोर्ट या पाळीच्या इंजेक्शनमुळे गर्भात व्यंगे निर्माण होऊ शकतात. क्ष किरणांचेही दुष्परिणाम होतात. गरोदरपणात कुठल्याही आजारासाठी औषध देताना दहा वेळा विचार करूनच ते द्यावे. (पृष्ठ ३०४).

बाजारात खोकल्याची जी औषधे मिळतात त्यात मद्यार्क, गोड पदार्थ व बेडका सुटण्यासाठी एक क्षार हे घटक असतात, त्याचा काहीही उपयोग होत नाही. खोकला दाबण्याचे कोडीन हे औषध मर्यादित प्रमाणातच वापरावे. खोकला हे एक लक्षण आहे. मूळ रोगच दूर व्हायला हवा. (३२०) असा इशारा देऊन हळद-दूध घेतल्याने घसासूज कमी होते, बाळहिरडा-खडीसाखर चघळल्याने कोरड्या खोकल्यातून आराम मिळतो, जास्त पाणी प्यायल्याने बेडका सुटण्यास मदत होते असे साधे उपाय सुचवले आहेत.

या पुस्तकाचा उपयोग-वैद्यकीय विद्यार्थी, जनरल प्रॅक्टिशनर्स, आरोग्यसेवक कार्यकर्ते, परिचारिका, अंगणवाडी शिक्षिका यांना तर होईलच. सर्वसाधारण व्यक्तींनाही व्याधींची प्राथमिक माहिती व कमीजास्त तीव्रता कळण्याच्या दृष्टीने हे पुस्तक घरी ठेवून अधूनमधून चाळत राहणे हे फायदेशीर ठरू शकेल.

डॉ. श्याम अष्टेकर यांनी घेतलेली मेहनत पानोपानी दिसते. माहितीचे वर्गीकरण अत्यंत काळजीपूर्वक केले आहे. विवेचनात कुठेही फाटपसारा नाही. आकृत्याही

विषयाची कल्पना स्पष्ट करणाऱ्या आहेत. वर उल्लेख केलेले तक्ते हे या पुस्तकाचे विशेष योगदान म्हणावे लागेल. त्यातील बारकावे अभ्यासकांना उपयुक्त ठरतील.

मराठीत सध्या वैद्यकविषयक पुस्तकांची निर्मिती वेगाने होत आहे. विविध आजारव्याधींवरील पुस्तके निघत आहेत. हे पुस्तक त्या सर्वांपेक्षा वेगळे आहे. यात एकूणच शरीरशास्त्र, औषध निदान शास्त्र आणि वैयक्तिक सार्वजनिक आरोग्य संवर्धन यांचा पूर्वग्रहरहित परामर्श घेण्यात आला आहे. कमीत कमी खर्चात व त्रासात योग्य ती औषधोपचार योजना व्हावी, ग्रामीण भागातच आरोग्यरक्षकांची भक्कम फळी उभी राहावी ही प्रेरणा त्यामागे आहे. निवडक औषधे आणि त्यांचा वापर करण्याची पथ्ये याबद्दलचे तक्ते हे जागतिक आरोग्य संघटनेने तयार केलेल्या यादीवर आधारलेले आहेत. तेही आपला आजाराबद्दलच्या तक्रारीचे नेमकेपण लक्षात आणून देतील. उपाययोजनेची दिशाही त्यामुळे कळू शकेल. 'भारतवैद्य' म्हणजे चीनमधील 'अनवाणी डॉक्टर' या कल्पनेचा भारतीय पर्याय ठरू शकेल. "हा ग्रंथ इतका सुबोध, सुलभ व सर्वस्पर्शी झाला आहे की त्याची उपयुक्तता केवळ भारतवैद्यांपुरती मर्यादित राहिलेली नाही. हा ग्रंथ वैद्यकीय व्यावसायिकांनाही संदर्भ ग्रंथ म्हणून उपयुक्त आहे." हे श्रीकांत पूर्णापात्रे यांचे विधान अगदी यथार्थ आहे.

भारत वैद्यक पृष्ठे ४५६ (डबल डेमी)
ग्रंथजगतच्या सभासदांस ४३० रु.

□

जोड्या जुळवा, बक्षीस मिळवा.

निकाल

एप्रिल १९ स्पर्धा निकाल

- १) परिशोध- एस. एल. भैरप्पा, २) एडविना आणि नेहरू- कॅथरिन क्लेमंट
- ३) चीपर बाय द डझन- फ्रँक बंकर गिलब्रेथ, ४) साक्षी- सरला बार्बनस
- ५) फेरा- तसलिमा नासरिन, ६) मायामृग- के. पी. पूर्णचंद्रतेजस्वी
- ७) नो कम बॅक्स- फ्रेडरिक फोरसीथ, ८) वुई दि पिपल- नानी पालखीवाला

यशस्वी स्पर्धक

- १) सागर गजानन उज्जैनकर- मु.पो.खेडा (बु.), ता. जळगाव जामोद जि. बुलढाणा.
- २) कु. प्रकाश रामचंद्र शिंदे- मु.पो. इंगळी, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर.
- ३) श्री. आर. के. साळुंखे- डि.डी.सी.सी. बँक, शिरुड शाखा, ता.जि. धुळे

अभिनंदन! आपण आपल्या पसंतीची १०० रु.ची पुस्तके कळवावीत.

आमचा पत्ता : मेहता मराठी ग्रंथजगत १२१६, सदाशिव पेठ, पुणे ३०.

निरनिराळ्या खेळांची
सर्वांगीण माहिती देणारा
संघाहच 'क्रीडाकोश'

क्रीडा ज्ञानकोश

डॉ. सुरेशचंद्र नाडकर्णी

वर्ल्ड कपचे क्रिकेट सामने गेला महिनाभर गाजत आहेत. या वेळी या विश्वचषक सामन्यांच्या निमित्ताने प्रसिद्धी माध्यमांनी जी स्पर्धांची आणि बक्षीसांची खैरात केली ती अभूतपूर्व होती. लहानमोठी वृत्तपत्रे, दूरचित्रवाणीवरील वेगवेगळ्या वाहिन्या यांनी विश्वचषकविषयक बातम्यांचा पाठपुरावा केला. दूरचित्रवाणी उत्पादकांनीही सवलतीच्या दरात तंत्रदृष्ट्या प्रगत असे संच उपलब्ध करून दिले; त्याच्या पानपानभर जाहिराती सर्वत्र झळकल्या. अजिंक्यपद जर भारताने मिळवले तर आयवा या दूरचित्रवाणीसंच निर्मात्याने ग्राहकांना चारसहा हजार रुपये संचामागे परत देण्याची घोषणा केली.. काहीनी संच बक्षीस म्हणून देण्याचीही तयारी दाखविली. विविध उत्पादकांनी आपापली उत्पादने लोकापर्यंत पोचवण्यासाठी विश्वचषक स्पर्धेचे माध्यम प्रसिद्धीकरिता मोठ्या प्रमाणावर राबवले.

क्रिकेट, फुटबॉल, हॉकी, टेबलटेनिस या सारख्या खेळांचे सामने किंवा एशियाड, ऑलिंपिक या सारखे आंतरराष्ट्रीय क्रीडा महोत्सव म्हणजे आज जागतिक क्रीडारसिकांना आकृष्ट करणारे महत्त्वपूर्ण कार्यक्रम ठरले आहेत आणि त्यांचा फायदा घेऊन आपापली उत्पादने लोकांच्या समोर आणण्यासाठी मोठ्या कंपनी कोट्यवधीच नव्हे तर अब्जावधी रुपये खर्च करायला तयार असतात. खेळाडूंनाही आज लक्षावधी रुपये मिळतात. जाहिरातीसाठी त्यांचा वापर केला जातो. त्याबद्दलही कोट्यवधी रुपये किंवा डॉलर्स देण्याची तयारी उत्पादक दाखवतात. खेळातून होणाऱ्या प्राप्तीपेक्षा अशी जाहिरातींच्या करारातून खेळाडूंना अधिक कमाई होते.

प्रसिद्धी माध्यमांमुळे, विशेषतः दूरचित्रवाणीमुळे, विविध प्रकारच्या खेळांची व सामन्यांची लोकप्रियता वाढत चालली आहे आणि त्यामुळे खेळांना व्यावसायिक

किवा बाजारू स्वरूप येत आहे अशी तक्रार काहीजण करतात.

परंतु त्याचबरोबर खेळांची आवड आणि खेळ पाहण्याची आवड ही व्यापक होत आहे हे वास्तव उरतेच. घरबसल्या जगाच्या कुठल्याही भागात चाललेले सामने पाहता येणे ही गोष्ट त्या खेळाबद्दलची आस्था आणि आत्मीयता वाढण्यास उपयुक्त ठरतेच.

शाळकरी व महाविद्यालयीन तरुणांमध्येही त्यामुळे विविध खेळांबद्दलचे आकर्षण वाढत आहे. शालेय, महाविद्यालयीन सामनेही सतत होत असतात. त्यात चमकणारे विद्यार्थी राज्य व देशपातळीवरही खेळू लागतात.

या प्रत्येक खेळाचे स्वतःचे असे खास तंत्र आहे, खास निकष आणि नियम आहेत. त्यांचे काटेकोर पालन करण्यात येते. प्रत्येक खेळाला इतिहास आहे. विजेत्यांची परंपरा आहे. त्याबद्दलच्या आकडेवाऱ्याही मोठ्या रंजक ठरतात.

वेगवेगळ्या खेळांची ही वैशिष्ट्ये आणि कौशल्ये प्रत्येक खेळाडूला आणि प्रत्येक रसिक प्रेक्षकाला ठाऊक हवीत. तरच तो खेळाडू उत्तम निर्दोष खेळ करू शकेल आणि प्रेक्षक त्या खेळातील बारकाव्यांचा आस्वाद घेऊ शकेल.

या दृष्टीने मराठीत खेळांवरची पुस्तके फार कमी उपलब्ध आहेत.

त्यामुळे डॉ. सुरेशचंद्र नाडकर्णी यांचा 'क्रीडा ज्ञानकोश' हा साडेआठशे पृष्ठांचा आणि क्रिकेट, फुटबॉल, हॉकी, बॅडमिंटन, टेबलटेनिस, जलतरंग, वॉटरपोलो, मल्लखांब, कबड्डी, खोखो, मुष्टियुद्ध वगैरे २० क्रीडा प्रकारांची एकत्र माहिती देणारा ग्रंथ क्रीडारसिकांना अत्यंत संग्राह्य वाटेल यात शंका नाही.

डॉ. सुरेशचंद्र नाडकर्णी यांचे धाकटे बंधू बापू नाडकर्णी हे जागतिक कीर्तीचे अष्टपैलू क्रिकेटपटू म्हणून गाजले. त्यांचे मोठे बंधू दिवाकर हेही गुगली गोलंदाजी अप्रतिम करीत. परंतु महाबळ गुरुजींचा गंडा बांधून त्यांनी मल्लखांब, कुस्ती व पॅरलल बार्स वगैरे खेळात त्यांनी प्रगती केली. त्यांची दांडपट्ट्याची व तलवारीची प्रात्यक्षिके पाहून बॅ. सावरकर म्हणाले, "एक वकील आपला व्यवसाय सांभाळून इतर कौशल्य संपादन करतो याचा अभिमान वाटतो." स्वतः सुरेशचंद्र नाडकर्णी यांनीही आपल्या शालेय काळात क्रिकेट, व्हॉलिबॉल आणि खोखो या खेळांत बऱ्यापैकी नैपुण्य हस्तगत केले. वाडिया कॉलेजमध्येही क्रिकेट मैदानावर ते चमकले. परंतु एका अपघातात उजवा हात अधू झाल्याने क्रिकेट वगैरे खेळ खेळणे अशक्य झाले आणि टेबलटेनिसवरच समाधान मानावे लागले. पण त्यातही महाराष्ट्र संघाचे नेतृत्व करण्याएवढी मजल त्यांनी गाठली. एम. एस्पी. झाल्यावर वाडिया कॉलेजमध्येच ते लेक्चरर झाले. तेथेही क्रीडा स्पर्धा आयोजक म्हणून वीस वर्षे ते काम पाहत होते. त्यामुळे प्रत्येक क्रीडा प्रकाराच्या नियमांचा व तंत्राचा काळजीपूर्वक अभ्यास त्यांनी केला. अनेक क्रीडा प्रकारांसाठी राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर समीक्षक म्हणून त्यांची नियुक्ती होत

राहिली. १९८२ मधील दिल्लीतील एशियाडमध्ये हिंदी, इंग्रजी व उर्दू या तीन भाषांमध्ये धावती समीक्षा करणारे ते एकमेव समीक्षक होते.

पुढे या सर्व अनुभवाच्या बळावर त्यांनी मराठीत क्रीडाविषयक पुस्तक लिहिण्याचे मनावर घेतले. इंग्रजीत खेळांच्या नियमावली असत. त्यांचे मराठीकरण करणे जरूर होते. अनेक संदर्भ शोधून, अनेकांच्या मदतीने त्यांनी वीस खेळांचे नियम एकत्र केले. त्या त्या खेळांची माहिती, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, वैशिष्ट्ये, नियम, संकेत यांचा समावेश करणारी प्रकरणे त्यांनी लिहिली आणि क्रीडा ज्ञानकोशांची पहिली आवृत्ती १९८९ मध्ये प्रकाशित केली. दहा वर्षांनी त्याच पुस्तकाची ही नवी सुधारित आवृत्ती मेहता पब्लिशिंग हाऊसतर्फे काढण्यात आली आहे. खूप नवी भर या आवृत्तीत घालण्यात आल्यामुळे कुठल्याही खेळाबद्दलची अद्ययावत माहिती या पुस्तकाद्वारे सहजी एकत्र उपलब्ध झाली आहे ही एक लक्षवेधक बाब आहे.

आपण हे खेळ वा सामन अनेकदा बघतो. खेळतो. पण त्याबद्दल अनेक गोष्टी आपल्याला माहित नसतात. आता क्रिकेट हाच खेळ घ्या ना. आपल्याला सर्वात जास्त परिचित असणारा हा खेळ. परंतु क्रिकेट हा शब्द कशावरून आला? हा खेळ प्रथम कुठे सुरू झाला? कोणत्या देशात? किती वर्षांपूर्वी तो सुरू झाला? त्याचे उल्लेख ग्रंथांतून कधीपासून आढळतात? क्रिकेटची लोकप्रियता कशी वाढत गेली? क्रिकेटचे नियम कसकसे बदलत गेले? यष्टींची उंची प्रथम किती असे? पुढे ती वाढत वाढत २८ इंच उंच व ९ इंच रुंद अशी कधी झाली? हे प्रश्न विचारले तर आपण त्यांची उत्तरे देऊ शकता का?.. बुहतेक क्रिकेटप्रेमींना या प्रश्नांची उत्तरे नेमकी देणे शक्य होईल असे वाटत नाही. कारण उत्तराबाबतही मतभेद आहेत. या पुस्तकाचा उपयोग करण्याचा फायदा त्यामुळे जाणवेल. फक्त वाचकांची उत्सुकता अकारण ताणू नये म्हणून काही उत्तरे येथे देतो.

क्रिकेट हा शब्द फ्रेंच भाषेतील CRIQUET (उच्चार क्रिक्के) या पासून आला असावा. फ्रान्समध्ये CROQUET नावाचा एक खेळ होता. लंडनमध्ये विंबलडन उपनगरात क्रॉके क्लब होता. त्याचे नंतर क्रॉके अँड लॉन टेनिस क्लब असे रूपांतर झाले. क्रॉके हा खेळ फ्रान्समधून इंग्लंडमध्ये आला परंतु तो इंग्लंडमध्येच जास्त लोकप्रिय झाला. फ्रान्समध्ये १४७८ साली "इंग्लंडमध्ये क्रॉके हा एक लोकप्रिय खेळ आहे." असा उल्लेख सापडतो. परंतु इंग्रज इतिहासकार हा खेळ मूळ इंग्लंडचा आहे असे मानतात. 'क्राइस' या शब्दावरून क्रिकेट हा शब्द आला. क्राइस म्हणजे काठी किंवा बडगा. हिरवळीवरील क्रीडांगणे आखण्यासाठी ही काठी वापरत. परंतु त्यापासून क्रिकेट शब्द बनला असावा हे तर्कशक्तीला फारच ताण देणारे ठरेल. १३४४ मध्ये रंगवलेले एक तैलचित्र लंडनच्या किंग्ज लायब्ररीमध्ये आहे. त्यात क्रिकेटच्या खेळातील

गोलंदाज व फलंदाज पवित्र्यात उभे आहेत व भोवती प्रेक्षक आहेत असे दाखवले आहे.

१४७७-७८ मध्ये बादशहा चौथा एडवर्ड याने क्रिकेटवर बंदी घातली, क्रिकेट खेळल्यास दहा पौंड दंड व दोन वर्षे कारावास अशी शिक्षा जाहीर केली. बंदीचे कारण? क्रिकेटमुळे तरुणांचे धनुर्विद्येकडे दुर्लक्ष होते. १५५० च्या सुमारास क्रिकेट या शब्दाचा उल्लेख हिस्ट्री ऑफ गिलफोर्ड या ग्रंथात सापडतो. १६४० मध्ये मेडस्टोन गावचे तरुण रविवार क्रिकेट खेळतात म्हणून त्या गावाला चर्चने वाळीत टाकले होते!

...अशा अनेक गोष्टींची माहिती आज मोठीच रंजक वाटते.

एम. सी. सी. या संस्थेने १७८७ मध्ये क्रिकेटचे नियम बनवले आणि ते जगात सर्वमान्य झाले. (एम सी सी चे आधीचे नाव आर्टिलरी ग्राऊंड क्लब.) या क्लबतर्फे १७५५ पासून हे नियम बनवण्याचे काम चालू होते. १८३५ पर्यंत ते नियम सर्वजण पाळत. १८८४ मध्ये त्यात काही बदल केले गेले. १९४७ मध्ये त्यात थोडी भर पडली. १९७० च्या विशेष सभेत आज प्रचलित असणारे नियम अमलात आले. १९९२ साली त्या नियमांची दुसरी आवृत्ती प्रसिद्ध करण्यात आली. चेंडूचे वजन सव्वा पाच ते साडेपाच औंस असावे, बॅटची रुंदी सव्वा चार इंच असावी हे १७७४ साली ठरलेले संकेत आजही पाळले जातात. बॅटला वेताची मूठ बसवण्याची प्रथा १८५३ मध्ये निक्सन याने सुरू केली.

क्रिकेट खेळ प्रथम वेगवेगळ्या परगण्यांत खेळला जाई. पुढे हौशी विरुद्ध व्यावसायिक, आंतर विद्यापीठीय आणि आंतरदेशीय तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळ्यांवर त्याचे सामने होऊ लागले. हिंदुस्थानात युरोपियन संघ, पारशी संघ, हिंदू व मुस्लिम असे धर्मनिहाय संघ होते व त्यांचे चौरंगी सामने होत. १९४६-४७ मध्ये राजकीय दबावामुळे हे सामने बंद पडले. १९२८ पासून रणजी सामने सुरू झाले.

क्रिकेटबाबत ४२ नियम दिले असून ते चेंडू, खेळपट्टी, बॅट, यष्टी, खेळण्याच्या पाळ्या, डिक्लरेशन, विश्रांती, गुणलेखन, सीमा, षटक, नो बॉल, व्हाईट बॉल, अपील, झेलबाद, धावबाद, यष्टीबाद वगैरे बाबींचे नियंत्रण करतात.

फुटबॉल हाही गेली अडीज हजार वर्षे प्रचारात असणारा खेळ आहे चीनमध्ये तो खेळला जाई. जपानमध्ये केनारी हा खेळ फुटबॉल सदृश असून तो सातव्या शतकात खेळला जाई. इंग्लंडमध्ये इ. स. १०६६ मध्ये हा खेळ आला. त्या वेळी तो फुटबॉलचा खेळ नसून सामुदायिक मारामारीचा प्रकार असावा. पाच-पाचशे लोक तो दुपारपासून सूर्यास्तापर्यंत खेळत. त्यात अनेकांचे हात-पाय मोडत. इ. स. १३२४ पासून दोनशे वर्षे त्यावर इंग्लंडमध्ये बंदी घालण्यात आली होती. दुसरा चार्ल्स याने

मात्र या खेळाला राजमान्यता दिली. केंब्रिज विद्यापीठाने इ. स. १८४८ मध्ये पहिली नियमावली काढली. १८६२ मध्ये जे. बी. ग्रिंग याने दहा नियमांची सोपी संहिता तयार केली. तिच्यातील पाच नियम आजही प्रमाण मानले जातात.

भारतात हा खेळ इंग्रजांनीच आणला. परंतु आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ह्या खेळात आपला प्रभाव क्रिकेट-हॉकीप्रमाणे कधीच पडला नाही. क्रीडांगण, चेंडू, खेळाडू, संस्था, दंडशासन, खेळाडूची व संस्थेची साधनसामग्री, सरपंच, रेषाधिकारी, खेळाचा आरंभ, खेळातील चेंडू व मृतवत चेंडू, गोल नोंदवण्याची पद्धत, स्थानभ्रष्टता, नियमाचे उल्लंघन व अनुचित वर्तन, बिनविरोध किक, पेनल्टी किक, चेंडू फेक, गोल्ड किक, कॉर्नर किक वगैरे बाबीसंबंधी हे नियम आहेत. मागे तेथे स्पष्टीकरणासाठी आकृत्याही दिल्या आहेत.

हॉकीचा पहिला क्लब इंग्लंडमध्ये १८६१ साली सुरू झाला आहे. झाडाची फांदी तोडून गरम वाफेवर धरून वाकवीत. भरीव रबरचा चौकोनी पण कोपरे गोलसर केलेला चेंडू वापण्यात येई. विम्बल्डन क्लबने हॉकीचे नियम १८८३ मध्ये प्रथम तयार केले. त्यात सुधारणा करून १८८३ मध्ये हॉकी संघटनेने आपले नियम प्रसिद्ध केले. १९०८ पासून हॉकीचा ऑलिंपिकमध्ये समावेश झाला. १९२८ ते १९५६ भारतीय संघाने हॉकीत आपले प्रभुत्व दाखवले. पुढे मात्र ती मक्तेदारी संपली.

असे माहितीचे भांडार असणारा हा क्रीडाकोश प्रत्येक क्रीडाप्रेमी व्यक्तीच्या आणि शाळाकॉलेजातील ग्रंथालयांच्या संग्रही असला पाहिजे. क्रीडाक्षेत्राला आता मान्यता मिळत आहे. खेळांमध्ये भाग घेणाऱ्यांची संख्या वाढत आहे. त्यादृष्टीने या पुस्तकाचा उठाव होणे म्हणजे आपल्यातील डोळस क्रीडा नैपुण्यात भर पडणे होय.

क्रीडा ज्ञानकोश पृष्ठे ८४६. सहाशे रुपये.
'ग्रंथजगत'च्या सभासदांस ४३० रु.

ग्रंथप्रेमींसाठी खुषखबर !

आपल्यासाठी आम्ही एक आकर्षक सवलत योजना जाहीर करित आहोत. आपण मे १९ पासून १० महिने दरमहा १०० रु. ची मनीऑर्डर पाठवा. मार्च २००० मध्ये १५०० रुपयांची आपल्या पसंतीची पुस्तके आम्ही आमच्या खर्चाने पाठवू. त्वरा करा. या योजनेचे सभासद व्हा व दर्जेदार पुस्तके घरपोच मिळवा.

आमचा पत्ता : मेहता पब्लिशिंग हाऊस, १२१६ सदाशिव पेठ, पुणे ३०

उत्तरायुष्यातील अटळ एकाकीपणाला सामोरी जाणारी परिपक्व मानसिकता

उत्तरार्ध

विजया राजाध्यक्ष

साठोत्तरी काळातील एक अग्रगण्य कथालेखिका विजया राजाध्यक्ष यांच्या प्रयोगशील कथांमधून स्त्री-मनाची, स्त्री-पुरुष संबंधांची आणि विविध वयोगटातील स्त्री-पुरुष मानसिकतेची चित्रणे समोर येतात. निरनिराळे अनुभव मांडण्याची आणि कथानिवेदनाचे वेगवेगळे प्रयोग करण्याची त्यांची हौस कथाकार अरविंद गोखले यांचे स्मरण करून देते. शैलीची विशिष्ट चौकट व कथानकाची दिशा पक्की करून होणाऱ्या या कथालेखनात वाचनीयता आणि नेमकेपणा आढळतो. व्यक्तिरेखांची उभारणीही तर्कसंगत आणि एकदिश अशी असल्याने वाचकांच्या अपेक्षापूर्तीचेही श्रेय त्यांच्या पदरी सहजपणे पडते.

उत्तरार्ध या संग्रहातील कथा बहुतांशी उतारवयातील स्त्री-पुरुषांच्या जीवनानुभवाशी संबंधित असून, वार्धक्यातील समस्यांचा त्यामध्ये सहजपणे आविष्कार होतो. १९९० ते १९९६ या कालावधीत दिवाळी अंकात या कथा आलेल्या आहेत; संधिकाल, किनारा, निर्वाण, तिसरा अंक, उत्तरार्ध, आयुष्याच्या संध्याकाळी, उशीर झालेला नाही, दिवे विझले ही कथांची शीर्षकेही उत्तरायुष्याचा निर्देश करणारी आहेत. यांपैकी बहुतेक कथांत वार्धक्यातील शारीरिक असहाय्यपणा, आजारपण, एकटेपण, कर्त्या मुलामुलीपासून तुटलेपणाची भावना, जुन्या काळातील उभारीच्या दिवसांच्या स्मृती, त्या वेळच्या तरुणसुलभ भावबंधांची रोमॅटिक दखल, ध्येयवाद व कार्यप्रणाली, यांचे तपशील येतात. सद्यःस्थितीतील मानसिक घुसमट, सुहृद मित्रांचा अभाव, संवाद साधण्याची इच्छा अपुरी राहिल्याने जाणवणारा एकाकीपणा व निराशा, मृत्यूबद्दलचे विचार यांचेही वेगवेगळे पैलू या कथांमध्ये प्रकट होतात. जीवन हे सरळ रेषेत सरळसोटपणे जात नाही. त्यात अपघाती वळणे येतात. त्यामुळे सगळा डोलारा

ढासळतो. भावविश्व उद्ध्वस्त होते. पुन्हा नव्याने आयुष्याची मांडणी करावी लागते. ती मनासारखी जमतेच असे नाही. त्यामुळे अतृप्ती आतून मनाला पोखरत राहते. नैराश्याची भावना अधिकच गडद होत जाते. माणसेही बदलतात. काल जीवापाड प्रेम करणारा प्रियकर आज भेटही टाळू लागतो. तोंड लपवतो. मौन व्रत धारण करतो. कारणे काहीही असोत; पण एका सुंदर नात्याचे रंगवलेले स्वप्न तडकते आणि त्या तडकण्याने अवघ्या जीवनाच्या चैतन्यावरच कृष्णछाया पसरते.

‘संधिकाल’ या पहिल्याच कथेतील नायिका तारा अभ्यंकर- एकेकाळची कम्युनिस्ट कार्यकर्ती कम्यूनमध्ये राहण्यासाठी घर सोडते. अच्युतनच्या प्रेमात पडते. लग्न करते. पण पुढे विवाहबंधनाची अपेक्षा नसलेले पण निकटचे नाते सविता राजे यांचे केरळच्या अच्युतनशी जोडू पाहते, तेव्हा तारा तिला विचारते, “तू लग्न का करित नाहीस?” ती इंटरेस्ट नाही म्हणते आणि सांगते, “मला इतके मित्र आहेत; काही लहान, काही मोठे. माझी पुरुषी सहवासाची ओढ त्यामुळे भागते.” त्यावर तारा तिला सुनावते, “मोठे मित्र विवाहित आहेत. त्यांचा खेळ होईल पण तुझा जीव जाईल. तुला विवाहितपणाचं संरक्षण नाहीय.” सविता या सल्ल्याने सावध होते. ती अच्युतनला सोडून दूर निघून जाते. अच्युतनच्या आयुष्यात सीता पद्मनाभन येते... त्याची धग लागल्यावर निष्प्रभ होऊन दूर जाते. त्याची ही भ्रमर वृत्ती पाहून तारा अभ्यंकर त्याला सांगते, “आपण आता वेगवेगळे राहू.” तोही म्हणतो, “बोललीस. बरं केलंस. मीही तोच विचार करतोय. माझं मन एका ठिकाणी रमत नाही. परत केरळला जावं म्हणतो.” ती म्हणते, “आपण बोलणं थांबवू. ग्रेसफुली एकमेकांचा निरोप घेऊ... आता आपली दोन टोकं. भूगोलाच्या दृष्टीनंसुद्धा.” स्वेच्छेने पत्करलेल्या एकाकीपणाची ताराला सवय होते. “एक सुंदर नाते” तिला गोदुताई परुळेकरांच्या सहजीवनात दिसते. तसे ते आपल्याला जमले नाही याची मूळ वेदना मात्र तिला अधूनमधून डिवचत राहते. साठी गाठल्यावर ताराला अर्धांगवायूचा झटका येतो. आयुष्य संबंध होते ते अर्धे झाले. जे अर्धे उरले ते निकामी आहे. असे ती मानते. तिचा पुत्रवत सहकारी राजन तिला आठवणी लिहायला सांगतो. तिच्या पक्षाघाताची बातमी वाचून अच्युतन भेटायला येतो. “माझ्यामुळेच तू एकटी झालीस” म्हणून तो क्षमायाचना करतो. तारा म्हणते, “तुला वाटतं तेवढी मी परावलंबी नाही. मला जगायचं आहे. तो माझा निर्णय आहे.”

आपण का दुरावलो या प्रश्नाचे उत्तरही ती देते. “फळं खूप पिकल्यावर ती गोड होण्याऐवजी आंबट होऊ लागतात. निकटच्या नातेसंबंधांनाही तोच शाप असावा... मला माझ्या बळाबद्दल अभिमान आहे... माझी कीव करू नकोस... तसे आपण सगळेच एकटे असतो. कारणं वेगवेगळी... सकाळी कळ्यांची सोबत असते. दुपारी प्रकाशाची. संध्याकाळी रंगांची. संध्याकाळ सरत आल्यावर आपल्याच सावलीची...

संधिप्रकाशाचा एक मोठा प्रदेश... त्या प्रदेशात एकटंच फिरत राहायचं... न बोलता तू आता जा. संध्याकाळी निरोप घेणाऱ्या सूर्यप्रकाशासारखा. मग उरल संधिप्रकाश. तो माझा, माझ्या ओळखीचा. माझ्या आत झिरपत असलेला.”

एकाकी राहूनही आपल्या आंतरिक स्त्रीशक्तीबद्दलचा अभिमान तारा जपत राहते. मनःपूर्वक तिने एकाकीपण स्वीकारले आहे; आणि अखेरपर्यंत तिचा आत्मप्रत्यय अभंग आहे.

‘रक्तकमळ’ मधल्या वृद्ध मावशीला-विद्याला तिचा शिकायला घरी ठेवलेला भाचा म्हणतो, “काही कप्पे बंद करून घ्यायचे असं ठरवलं आहेस ना तू? मग पुन्हा कशाला किलकिले करतेस? नको विचार करू. वर्तमानात जग... वर्तमानातही खूप आनंद आहे- शोधला तर.”

या मावशीला स्वाती मराठे नामक कादंबरीकार भेटते. ती त्यांना लिहायला उत्तेजन देते. संवादासाठी आसुसलेले मावशीचे मन मग ‘भोवती गर्द अंधार, त्या अंधारात ऐकू येतो फक्त दोन षड्जांच्या संवादातून फुटणारा स्वयंभू गांधार’ अशा ओळी सहजपणे लिहू लागते. एका कविसंमेलनासाठी तिला स्वातीच आमंत्रण देते. वार्धक्यात मुलीची जागा भरून काढणारा भाचा आणि आत्माविष्काराचं हे सापडलेलं माध्यम- यामुळं तिच्या मनातलं द्रंढ संपतं. आणि रक्तकमळ मनात फुलू लागतं.

‘आणखी एक परीक्षा’मधील डॉ. जॉन आपल्या डॉक्टर पत्नीला- विभावरीला तीस वर्षांच्या अमेरिकेतील सहजीवनानंतर सांगतो. “मुलं मोठी झाली की आपापल्या ठिकाणी जाणार... आपण दोघं सुखात राहू... वार्धक्याला कशाला भ्यायचं? तो तर मुक्तीचा काळ... अगदी फिट राहायचं. शेवटच्या क्षणापर्यंत काम करायचं अन दिवस भरल्यावर वरच्या मॅनेजरसाहेबांची ऑर्डर आली की चेक आऊट... एकटेपणाला कधी घाबरायचं नाही. उलट त्यातलं सौंदर्य अनुभवायला शिकायचं. आपण कधी एकटे नसतो हाच मुळी भ्रम आहे. आपण सदैव एकटेच असतो.”

हाच जॉन तिला सोडून लिझाबरोबर राहू लागतो.

विभावरी आपल्या आजीला भारतात फोन करते. आजी तिला दिलासा देते. “इतकं मनाला लावून घेऊ नकोस. काही आभाळ नाही कोसळलं. सगळं आपोआप सुरळीत होईल. आपल्या कामाला सुरुवात कर... एकटं कशासाठी वाटून घ्यायचं? आम्ही आहोत ना... इथं येतेस का थोडे दिवस? ये.”

अशी समंजस आजी अनेक कथांमध्ये आपल्याला भेटते. तिचा सर्वांना आधार वाटतो.

‘किनारा’मधील निरूपमा दोन मुले दत्तक घेते, तेव्हा तिचा पती फिलीप तिला ‘कायमचं एकटं’ म्हणून सोडून जायचे ठरवतो. तिला एकच आधार आठवतो. आजीचा, “आपल्या लहानपणी ती आपल्याला तिच्या घरी घेऊन जाणार होती. आता

आपण या मुलांना घेऊन तिच्याकडे गेलो तर? त्या छोट्या गावात एखादी शाळा काढता येईल- आजीला सोबत देता येईल.” (८६)

‘निर्वाण’मधील तात्या शेवटच्या घटका मोजताना आतुर संन्यास घेतात. या संन्यासाला कुठल्याही विधीची गरज नसते. परंतु तात्यांना आत्मज्ञानाच्या इच्छेने घेतलेला विविदिषा संन्यासच विधियुक्त देणे इष्ट असे मानून त्यांना त्यासाठी बसवण्यात येते. विधी पूर्ण होतो आणि आयुष्यभर जे जमले नाही ते शेवटच्या घटकेला घडल्याच्या समाधानात, परमेश्वराच्या कृतज्ञ स्मरणात ते जगाचा निरोप घेतात. सज्जनगडाच्या चढणीवरून आपण पुढे जात आहोत- समोर तेजाचे वाण्य आहे असे त्यांना जाणवते.

‘तिसरा अंक’मधील सुधाला सामंतांच्या संशयी वृत्तीमुळे संसारात गुदमरल्यासारखे वाटते. मोकळेपणाने जगता येत नाही. नोकरी-मुले-त्यांचे शिक्षण-पुढे सुना-नातवंडे... त्यानंतर सामंत जातात; आणि सुधाला मोकळेपणा मिळतो. अचानक चित्र बदलते. नातेवाईक-मित्रमैत्रिणी, नाटक सिनेमा, लायब्ररी- एक वेगळेच जग आपल्याभोवती उभे आहे असे वाटते.

... आता आयुष्याचा तिसरा अंक कसा असणार असा तिला प्रश्न पडतो. एकीकडे स्वतंत्र आयुष्य हवे आहे, दुसरीकडे हा गुंताही. मग ही खिन्नता का? तिसऱ्या अंकात काहीतरी घडणार होते. ते काय याची उत्सुकताही तिला वाटते.

‘उत्तरार्ध’मधील आदिवासी मुक्त समाजात हिंडणारा अभिजित नंदिताला अनेक वर्षांनी भेटतो. तो नंदिताला वानप्रस्थाश्रमात पुन्हा आयुष्याची नव्यानं सुरुवात या करायची सूचना करतो. आयुष्याच्या या उत्तरार्धात सर्वांचेच परस्परंशी नवे नाते आकारावे, अहं, को अहं ऐवजी निरामय प्रेमाचे, सहकाराचे क्षण तेवढे उरावे असे त्याला वाटते.

पै पैशाची गोष्ट मध्ये हिशेबाच्या वहीतले भाजी-दूध-तेलाचे वेगवेगळ्या काळातले दर देऊन त्यातून बदललेल्या जीवनस्ताराचे व संसाराचे चित्र रंगवले आहे. पैशांच्या लाटा, नाण्यांचे ढीग सर्व काही अंधारात चमकत आहे आणि आपला मात्र हरवलेल्या पै पैशाचा शोध मनात चालू आहे असे उतारवयातील गृहिणीला वाटत राहाते.

विविध पार्श्वभूमीवरील या कथांमधून वयोवृद्ध स्त्री-पुरुषांच्या आंतरिक भावभावनांचा पट असा उलगडला जातो.

उत्तरार्ध, पृष्ठे २२४, सव्वाशे रुपये.

‘ग्रंथजगत’च्या सभासदांस ९४ रु., पोस्टेज १५ रु.

□

स्त्रीसुधारणाविषयक
मराठी नाट्यलेखन
मृणालिनी शहा

८० वर्षातील
स्त्रीसुधारणाविषयक
८० मराठी नाटके

स्त्रीसुधारणाविषयक मराठी नाट्यलेखन

मृणालिनी शहा

स्त्रीसुधारणाविषयक मराठी नाट्यलेखन हे प्रा. मृणालिनी शहा यांचे पुस्तक इ. स. १८४३ ते १९२० या काळातील नाटकांनी महिलांच्या प्रश्नांविषयी निर्माण केलेल्या समाजजागृतीची दिशा स्पष्ट करणारे आहे. स्त्रियांच्या सुधारणेबद्दल आपली होकारात्मक अथवा नकारात्मक भूमिका मांडण्यासाठी मराठी लेखकांनी नाटकांचे माध्यम वापरण्याबाबत दाखवलेला उत्साह महाराष्ट्रातील प्रभावशाली नाट्यपरंपरेचीही साक्ष पटवणारा आहे; तसेच त्या त्या वेळी सर्वसामान्य समाजात सुधारणांच्या संबंधात जी काही वादळे उठत त्यांचीही कल्पना त्याद्वारे येऊ शकते.

मृणालिनी शहा यांनी स्त्रीसुधारणेचा विचार स्त्रीशिक्षण, विधवा विवाह, बालविवाह आणि स्त्रीपुरुष समानता या चार मुद्यांना केंद्रस्थानी ठेवून केला आहे, या चारही बाबतीत नाटकांमध्ये प्रकट झालेल्या मतमतांतरांचा मागोवा चिकित्सकपणे घेतला आहे. तत्कालीन समाज आणि रंगभूमी यांचे नाते घनिष्ट होते. नाट्याबद्दल सुशिक्षितच नव्हे, सर्वसामान्य वर्गातही आकर्षण होते. १८८४ ते १९०८ या कालावधीतील ३४१६ पुस्तकांपैकी काव्यसंग्रह ५६७, कादंबऱ्या २३१ तर नाटके ४०२ ही आकडेवारीही त्यादृष्टीने उद्बोधक आहे. तत्कालीन समाजाचे चित्रण कादंबऱ्यांपेक्षाही नाटकांतून अधिक उठावदारपणे झाल्याचे मत प्रा. रा. श्री जोग यांनी दिले आहे. समाज सुधारणावादी व सनातनी यांच्यातील संघर्षाचे चित्रण करून आपापल्या बाजूचे समर्थन करण्यासाठी अनेक लेखकांनी नाटके लिहिली. लोक जागृतीचे व विचारविनिमयाचे एक व्यासपीठ म्हणून नाटकाद्वारे जनतेशी संवाद साधण्यात आला. विविध विचारांची

प्रातिनिधिक पात्रे निर्माण करून आपल्या विरोधी मनाच्या व्यक्तींना खलनायक व दुष्ट म्हणून चित्रित करून आपल्या मताच्या व्यक्तींना सज्जन व सत्प्रवृत्त दाखवण्यात आले. परंतु स्त्री सुधारणांचा एकूणच विचार मध्यम व उच्चवर्णीय स्त्रियांपुरताच सीमित होता याकडेही के. नारायण काळे प्रभृतींनी लक्ष वेधले आहे.

प्रा. मृणालिनी शहा यांनी महाराष्ट्रातील सामाजिक स्थिती, तिच्यातील सुधारणावादी प्रवाह आणि त्याबाबतची लोकधारणा याचा प्रथम थोडक्यात आढावा घेऊन, स्त्रीशिक्षण, बालविवाह, विधवा विवाह आणि स्त्रीपुरुष समानता या चार विषयांशी संबंधित महत्त्वाच्या नाट्यकृतींचा मागोवा घेतला आहे. काही नाटकात हे सर्वच विषय आलेले आहेत; काहीत एकापेक्षा जास्त आले आहेत. परंतु विवेचनाच्या सोयीसाठी त्यातील अग्रगण्य विषयाला प्राधान्य दिले आहे.

स्त्रीशिक्षणाला विरोध करणारी १८८३ ते १९१७ या काळातील १४ नाटके प्रा. शहा यांनी निवडून त्यांच्यातील कथावस्तूची ओळख करून दिली आहे. स्त्रीविद्या वैचित्र्य दर्शन प्रहसन, अभिनवतरुणी विद्याप्रहसन, पतिविटंबना अथवा भार्याप्रमाद, राष्ट्रीय विचार प्रहसन ही ना. ह. भागवतांची चार प्रहसने सनातनी विचार मांडतात. स्त्री ही शिक्षित झाली की स्वैराचारी होते, परपुरुषांबरोबर हसतेखेळते, भेटी उकळते, दागिने घेते, त्यासाठी देहविक्रयही करते असे दाखवले आहे. शिक्षणाने बिघडलेल्या स्त्रिया वेश्यावृत्तीपर्यंत सहजपणे मजल मारतात असे भागवत चितारतात.

अभिनवतरुणी विद्याप्रहसन (१८८५) याची जाहिरात करताना भागवतांनी 'उपवर मुलीस स्वातंत्र्य दिल्यापासून तोटा! इंग्लिशाचे अनुकरणाने वागले असता काय होते आणि अशा मूर्खपणावर गोऱ्याचा बोध' असे म्हटले आहे. या नाटकावर अश्लीलतेवरून खटला भरण्यात आला व प्रकाशक दामोदर सावळाराम आणि कंपनीला दंडही झाला. भागवत हे सरकारी नोकरीत होते. या नाटकावर त्यांनी नाव घातले नव्हते म्हणून ते वाचले. या नाटकातील सुशिक्षित शकुंतला इंग्रजी पद्धतीचा पोशाख करते, रस्त्यावर सोडा वॉटर पिते, वडील सांगतात म्हणून दारूही पिते.

तरुण शिक्षण नाटिकेतील बॉलडान्स, विडंबनात्मक गाणी यातून सुशिक्षित व इंग्रजाळलेल्या स्त्रियांची (नारायण बापूजी कानिटकर) यांनी खूपच हुर्बडी उडवलेली आहे आणि "लव्ह माझी बसली तुम्हावरी। पदरामधि मज टेक बिलव्हेड नाहितरी। अंतरायची तुम्हालाही" या सारखी गाणी त्या वेळी प्रेक्षकांच्या टाळ्या मिळवणारी ठरली. कानिटकरांनीही या नाटकाबरोबर आपले नाव प्रसिद्ध करण्याचे टाळले होते. आगरकरांनी केसरीत १९८८ मध्ये 'एक अशिक्षित तरुणी' या नावाने चार अंकात त्यावर टीका केली.

एज्युकेटेड छबकडी अथवा म्हातारपणाचा दुष्परिणाम (१८९८) या प्रहसनात कन्याविक्रय, बालाजरठ विवाह आणि स्त्री शिक्षणाने निर्माण होणारे अनर्थ हे विषय

ज. ग. बेडेकर यांनी हाताळले आहेत. रिकामी एबीसीडीची गोडी, होते द्रव्याची नासाडी, चोळीएवजी हाफ जाकिटे, दिसती किती ब्यूटिफूल 'अशी गाणी असलेल्या नाटकाची नायिका आपल्या म्हाताऱ्या नवऱ्याला सोडून पळून जाते म्हणून मुलींना शिकवू नका असा संदेश देण्यात येतो.

स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार करणारी संगीत सावित्री, गुप्तमंजुषा, शूर स्त्री प्रभाव, भ्रमनिरसन, प्रेमनिराशा, दामिनी, विचित्र लीला वगैरे नाटके विचारात घेतली आहेत. गुप्तमंजुषा हे श्रीपाद कृष्णांचे नाटक आहे तर दामिनी हिराबाई पेडणेकर यांचे.

बालविवाह, बालाजरठ विवाह व कन्याविक्रय याबाबत पुरस्कार करणारी नाटके फारशी नाहीत. संमतिकायद्याचे नाटक (ना. बा. कानिटकर) आणि शारदा ही नाटके महत्त्वाची आहेत. जवरीचा विवाह (ह. ना. आपटे) हे मोलियरच्या नाटकाचे रूपांतर आहे. उतारवयात लग्न करणाऱ्यांच्या मार्गात येणाऱ्या अडचणींचे त्यात विनोदी चित्रण आहे. थेरडोपंतांचे लग्न (गो. गं. लिमये) यात वृद्ध पुरुषाने लग्नाचा विचार करणे हाच हास्यास्पद टिंगलीचा विषय ठरतो असे दाखवले आहे.

'शारदा' नाटक १८९९ मध्ये रंगभूमीवर आले. त्याचे अनुकरण करणारी संगीत तापसी शारदा, विजोडपंती, संगीत शारदा नाटकेही पुढे आली. समकालीन समीक्षेचा एक नमुना- "शारदा ही कृती म्हणजे ना धड नाटक ना धड फार्स..." (विविध ज्ञान विस्तार) 'शारदा नाटकात तत्कालीन सुधारणांच्या विषयांबरोबर चिरंतन मानवी भावनांचा संघर्ष केंद्रस्थानी आहे. सामाजिक आशय असूनही कलात्मकता अबाधित आहे... सुधारणा हा विषय समाजाच्या हृदयाशी भिडवण्याची कला येथे साधली आहे. असे प्रा. शहा यांनी म्हटले आहे.

हुंडा या विषयावरील नाटकांत 'हाच मुलाचा बाप' हे मामा वरेकरांचे नाटक उल्लेखनीय ठरते.

१८९१ साली महाराष्ट्रात ४ वर्षे वयापर्यंतच्या १४ हजार, ५ ते ९ वयाच्या ६४ हजार आणि १० ते १२ वयाच्या ८७ हजार विधवा होत्या. विधवाविवाह निषिद्ध मानणाऱ्या ब्राह्मणांपैकी १६ हजार विधवा होत्या. सुधारकांनी विधवा पुनर्विवाहाला वेद संमत कायदा मंजूर करणे, विधवांना शिक्षण व आर्थिक स्वातंत्र्य देणे या दिशेने प्रयत्न चालवले. १८५६ मध्ये विधवांच्या पुनर्विवाहास मान्यता देणारा कायदा सरकारने संमत केला. कोल्हटकरांचे मतिविकार आणि गडकऱ्यांचे प्रेमसंन्यास ही दोन नाटके विशेष महत्त्वाची.

स्त्री-पुरुष समानतेवर त्या मानाने कमी नाटके लिहिली गेली. बायकांचे बंड (खाडिलकर) हे जमिनी अश्वमेध पुराणातील प्रमिला-अर्जुन विवाहावर आधारलेले आहे. पुरुषांचे बंड गिरिजाबाई केळकरांनी लिहिले आहे. साधुसिंह राजा आपल्या राज्यात बायकांवर बहिष्कार घालतो व सक्तीच्या ब्रह्मचर्यामुळे राज्यात अनीती माजते.

तेव्हा बायकाही तोडीस तोड स्त्रीराज्य स्थापन करतात. दोन्ही बंडे नंतर मोडीत निघतात, असे कथानक या नाटकाचे आहे.

उपसंहारात १९४० काळातील या सर्व प्रश्नांबाबत बदललेल्या भूमिकेचा मागोवा घेतला आहे. "ही नाटके हेतुगर्भ होती तशी त्यांची समकालीन समीक्षाही सहेतुक होती." (२४७) प्रेक्षकांची दृष्टीही बोधवादी होती नाटक हा वैचारिक अभिसरणाला उपकारक प्रकार झाला होता. (२४८), तरीही स्त्रीविषयक समस्या उच्चवर्णीय ब्राह्मण स्त्रियांपुरत्याच मर्यादित होत्या. (२४८), यावर लिहिणारे नाटककारही उच्चवर्णीय होते (२४९), व्यावसायिक नाटककारांप्रमाणे वकील, जज्ज यांनी नाट्यलेखन केले. (२४९) सुधारकांची व सुधारणांची टिंगलटवाळी करणारी नाटकेच जास्त गाजली. (२५०) १९२० च्या पुढच्या काळात स्त्रीसुधारणाविषयक नाटकातील हेतुप्रवणता कमी होत गेली (२५२) अशी काही निरीक्षणेही प्रा. मृणालिनी शहा यांनी नोंदवली आहेत.

शेवटी दिलेल्या सूचीत ७३ नाटकांची नोंद आहे. त्यांचा परामर्श पुस्तकात घेण्यात आलेला आहे. केसरी, नेटिव्ह ओपिनियन, विविधज्ञानविस्तार, रंगभूमी, मनोरंजन, ज्ञानदीप वगैरे नियतकालिकांच्या १९२० पूर्वीच्या अंकांतील नाट्यपरीक्षणांची अवतरणेही जागोजाग आली आहेत. सुधारणांबद्दल त्या वेळच्या अनुकूल-प्रतिकूल मतांची ही वानगी आजही उद्बोधक वाटते. अजूनही या वादांवर पडदा पडलेला नाही.

स्त्रीसुधारणाविषयक मराठी नाट्यलेखन, पृष्ठे २८४, दोनशे रुपये.

पुस्तकांची नावे सांगा. बक्षीस मिळवा

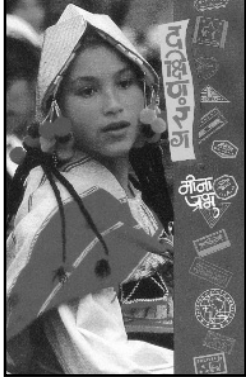
एप्रिल ९९ स्पर्धा निकाल

१) सातफुले आकाशी २) ययाति ३) नक्षत्रांचे देणे ४) झोंबी ५) पैस ६) उचल्या ७) नटसम्राट ८) स्वामी ९) रथचक्र १०) काजळमाया ११) गभरिशीम १२) युगान्त १३) सलाम

यशस्वी स्पर्धक -

१) उषा दि. कंठे - नाका क्र.२ चे मागे बनोसा दर्यापूर, जि. अमरावती ४४४८०३
२) एन. बी. खोत - ६९/अ रतन अपार्टमेंट, उत्तर शिवाजीनगर, सांगली ४१६४१६
अभिनंदन! आपण आपल्या पसंतीची १०० रु.ची पुस्तके कळवावीत.

आमचा पत्ता : मेहता मराठी ग्रंथजगत १२१६, सदाशिव पेठ, पुणे ३०.

ब्राझील, कोलंबिया, चिली, पेरू, बोलिव्हिया, एक्वादोर या देशांचा अनौखा फेरफटका

दक्षिणरंग

मीना प्रभु

‘माझं लंडन’ या अनोख्या शहरदर्शनाद्वारे वाचकांना पहिल्याच पदक्षेपात भुरळ घालणाऱ्या मीना प्रभू यांनी दक्षिण अमेरिकेतील ब्राझिल, पेरू, कोलंबिया, आर्जेन्टिना, बोलिव्हिया, एक्वादोर या देशांचा अडीच महिन्यांचा प्रदीर्घ फेरफटका करून त्यातील गमतीजमती ‘दक्षिणरंग’या पुस्तकात सादर केल्या आहेत.

भारतीय पर्यटक अमेरिकेत व युरोपात भरपूर भटकन्ती करतात. परंतु विषुववृत्ताखालील दक्षिण अमेरिकेच्या वाटेला फारसे जात नाहीत. त्यामुळे या देशांची प्रवासवर्णनेही मराठीत दुर्मिळच आहेत. या देशांमध्ये राजकीय सत्तांची कधी उलथापालथ होईल ते सांगता येत नाही. चोऱ्यामाऱ्यांचे प्रमाणही खूप आहे. मादक द्रव्यांची वाहतूक सर्रास चालते. याचबरोबर या देशांत इंजिनीपेक्षा स्पॅनिश वगैरे भाषांचा वापर अधिक, त्यामुळे पर्यटकांना बिनधास्तपणे वावरता येत नाही. या देशांसाठी पर्यटन संस्था पॅकेज टूर्स क्वचितच आखतात. पर्यटनाच्या सोयीही तशा अपुऱ्या आहेत. चांगली हॉटेल्सही मोजकीच आहेत. या देशांचे व्हिसा युरोपियनांना सहजपणे मिळतात; परंतु भारतीय पासपोर्ट असणाऱ्यांना बराच त्रास होतो असे मीना प्रभू यांच्या अनुभवांवरून दिसते.

हे देश पर्यटकांचे स्वागत करायलाही फारसे उत्सुक नसतात आणि त्यात एकूण वाहनव्यवस्थाही कामचलाऊ दिसते. विमानवाहतूकही अत्यंत तोकडी आहे. विमानेही जुनीपानी. विमान कंपन्यांची कार्यक्षमता बेतासबात.

न्यूअर्क विमानतळावरून मीना प्रभूंचे विमान दोन दिवस उशिरा सुटले. आठ तासांच्या प्रवासासाठी ४८ तास रखडूनही पेरूची राजधानी लिमा येथे पोचल्यावर त्यांचे सामान आलेच नाही. हातातील एक प्लॅस्टिकची पिशवी आणि दोन गरम कोट

एवढंच सामान. प्रसाधनाची पिशवी बरोबर नाही, लिपस्टिक पावडर नाही, तेच कपडे वापरायचे, अशा मुक्त अवतारात वावरल्यावर १९ दिवसांनी सामान मिळाले. त्यातील कपडे पाहताना त्यांच्या रूपानं “जणू पूर्वीची मी मला भेटत होती. ती परकी वाटत होती. नकोशी वाटत होती. मधल्या सामानविरहित काळात मीच कितीतरी बदलले होते. शिवाय यापुढे गरम भागात जाणार असल्याने सामानातले बहुतेक कपडे निरुपयोगी झाले होते.” असे त्या सांगतात. (१०६)

या प्रवासात मीना प्रभू यांच्याबरोबर त्यांची कन्या वर्षा आणि मुलगा आशू हे दोघे असतात. पती सुधाकरही काही काळ येऊन जातात. वर्षा न्यूयॉर्कला शिकते तर आशू केंब्रिजला. आशूला स्पॅनिश येते. न्यूयॉर्कहून पेरूची राजधानी लिमा, तेथून चिले देश. यात राजधानी सांतियागो, पुएर्तो माँत, सांता आरेनासचे नॅशनलपार्क वगैरे पाहून आर्जेन्टिनाला जायचे. ब्यूनोज आयर्सला जाऊन इग्वासू धबधबा पाहायचा. तो आर्जेन्टिना, पॅराग्वाय आणि ब्राझिल या तीन देशांच्या सीमेवर आहे. तेथून ब्राझिल. राजधानी रिओ द जानीरोत मुक्काम. तेथून बोलिव्हिया देशातील ला पाझ येथे जायचे. पुन्हा पेरूमध्ये जाऊन अॅमेझॉनच्या जंगलातील फेरफटका. लीमामार्गे इक्वाडोर. पॅसिफिक महासागरातील गालापागोसला एक आठवडा. शेवटी कोलंबिया देशाची राजधानी बोगोता- असा हा अडीच महिन्यांचा दौरा होता.

व्हिसाचे अनुभव, वेगवेगळ्या लशी टोचण्याचे अनुभव, मीना प्रभू रंगवून सांगतात. आतेबहीण आशा ही वॉशिंग्टनमध्ये एक ट्रव्हल एजन्सी चालवते. ती संपूर्ण प्रवासाचे वेळापत्रक, विमानाची रिझर्व्हेशन्स, हॉटेल्सचे बुकिंग वगैरे सर्व तपशील पाठवते. परंतु पहिल्याच दिवशी हे वेळापत्रक कोसळते. न्यूयॉर्क-लिमा हा चिले देशाच्या राष्ट्रीय विमान कंपनीचा प्रवास. सावळा गोंधळ. रिझर्व्हेशन असूनही त्या विमानात प्रवेश मिळत नाही आणि दोन दिवस रखडावे लागते. (सामानही वर म्हटल्याप्रमाणे १९ दिवसांनी मिळते.)

लीमामधल्या मृत्युगुंफा, तिच्यात पडलेल्या हाडांचा खच, कमानदार गुहा, वीस फूट रुंदीची तीस फूट खोल विहीर, तिच्यात भरलेला मानवी कवट्या तेथील कुजकट वास- -मांस झडून गेले की भीषण शितं- अंगाला दरदरून घाम आणते.

सांतियागोच्या म्युझियममध्ये इंका संस्कृतीच्या साडेचार हजार वर्षापूर्वीच्या वस्तू कालक्रमानुसार ठेवलेल्या आहेत. तेथील हजार वर्षापूर्वीच्या तीन इंच उंचीच्या धातूच्या मूर्तीचा विशेष उल्लेख केला गेला आहे. कौतुक व किळस दोन्ही एकदमच वाटावी अशी ती मूर्ती कुठल्या पोझमध्ये होती? हे पुस्तकातच वाचायला हवे. (पृष्ठ ४०)

या सहा देशांच्या प्रवासातील अनेक ठिकाणे भारतीयांच्या व मराठी वाचकांच्या

दृष्टीने अल्प परिचित आहेत. नावेही नेहमीप्रमाणे सहज ओठावर राहतील अशी साधीसोपी नाहीत.

इग्वसू हा तीनशे लहानमोठ्या धबधब्यांचा समूह १०० फूट उडी मारून आडव्या खडकावर किंचित विसावून खोल दरीत अंग झोकून देतो. दक्षिण अमेरिकेतील हे सर्वात मोठे आश्चर्य आहे. ब्राझिल, आर्जेन्टिना यांच्या सीमारेषेवरील हा महाप्रपात पाहताना झपुझा अवस्था होते. या धबधब्यातीलच एक यू आकाराचा मधला भाग गार्गातुआ देल दिआब्लो म्हणजे डेव्हिल्स थ्रो, राक्षसाचा घसा (भीमकाय घळ) म्हणून ओळखला जातो. सेकंदाला १३ घनमीटर पाणी ३०० फूट खाली झेपावते. भूतलावरील भीषण सुंदर देखाव्यांपैकी हा एक! सैतानानं आपला अक्राळविक्राळ जबडा उघडून आपली लवलवती पांढरी जीभ बाहेर काढावी तसे हे दृश्य पाहताना तहानभूक हरपते. नायगरापेक्षाही कितीतरी पटींनी मोठा असा हा धबधबा. पण तो एवढा अपरिचित कसा राहिला असा प्रश्न मीना प्रभूंना पडतो. (११२-११७)

आरेकिपा हे पेरू मधील शहर निद्रिस्त आणि जागृत ज्वालामुखींनी घेरलेले आहे. पॅसिफिक महासागराच्या परीघाला रिंग ऑफ फायर हे ज्वालामुखींचं वर्तुळ आहे. त्यात आरेकिपाचे ज्वालामुखी येतात.

येथील ज्वालामुखीचे वर्णन करताना मीना प्रभू म्हणतात, “भोवतीचे ज्वालामुखी अगदी नवे करकरीत कापून ठेवलेले, तेल माखल्यासारखे काळेभोर. दूरवर त्यांच्या मजेदार क्षितिजरेषा दिसत होत्या. कुठं माणसाचा चेहरा तर कुठं उताणा ढेरपोट्या. कुठं नगारा तर कुठे जुळे स्तन..” पंधरा हजार फूट वर चढून ज्वालामुखींनी वेढलेल्या शिक्काय व्हॅलीतला छोट्याशा गरीब गावात केच्चा इंडियन्सच्या सहवासात मुक्काम करून, तेथील जीवघेण्या थंडीत उकळत्या पाण्याच्या कुंडात डुंबण्याचा अनुभव आगळाच! “पाणी कडकडीत. पोहणं अशक्य. त्यात गंधकही भरपूर. क्षारामुळं जड झालेल्या पाण्यात अशरीरी होऊन पिसागत तरंगायला लागले. हातापायातलं त्राण हरपलं. अंग उसवल्यासारखी नुसतीच पडून राहिले.” (१५७-१५८)

हॉटेलवर रात्री चार केच्चा इंडियन कलावंतांनी पॅन पाइप्स, बासरी, ढोल, गियर यांच्या तालावर रात्रभर लोकनृत्यांचा दणका उडवून दिला.

आरेकिपामधील सांता कातालिन्या या कॅथलिकांच्या मठाचा विस्तार एखाद्या शहरासारखा मोठा होता. भोवती पंधरा फूट उंचीचा अभेद्य तट. ह्या जोगिणींच्या मठात पुरुष जोग्यांना स्थान नाही. १५८० साली मारिया दे गुस्मान या श्रीमंत विधवेला स्वप्नात इटलीच्या संत कातालिनाने दृष्टान्त दिला. त्यातून तिने हा मठ उभा केला.. मनातील कामभावना शमविण्यासाठी येथे केलेल्या विविध योजना पाहून मीना प्रभूंना धक्का बसतो. कारंज्याच्या पाण्यात आपले प्रतिबिंब पाहणं, मौनाच्या दिवशी

स्मित करणं, घरची आठवण काढणे या सर्व गोष्टी म्हणजे पाप. हे पाप केलंत ना, मग घ्या ओढून अंगावर चाबकाचे फटके. (१७०) एकेकाळी ५०० नन्स येथे राहत. आज बारा नन्स आणि चार मुली-एवढीच या मठाची लोकसंख्या आहे.

इंका ही संस्कृती एकेकाळी म्हणजे बाराव्या ते सोळाव्या शतकात दक्षिण अमेरिकेत प्रभावशाली होती. सूर्यापासून आपली उत्पत्ती झाली, कुस्को हे शहर म्हणजे जगाची नाभी असे ते मानत. अमेरिकेतील सर्वात पुरातन शहर. स्पॅनिश दर्यावर्दी फ्रान्सिस्को पिसारो ह्याने १८० सैनिकासह १५३२ मध्ये इंका सम्राटाचा पराभव केला. किनाऱ्यावर वस्ती केली. अंतर्भागातील कुस्को शहर विस्मृतीत गेले. १९११ साली कुस्कोपासून शंभर मैलांवर असणाऱ्या माचूपिचू या इंका शहराचा शोध लागला. आणि पर्यटनदृष्ट्या त्याला महत्त्व आले. भारतात ताजमहाल तसा दक्षिण अमेरिकेत माचूपिचू पर्यटन अटळ ठरले. (१८०)

कुस्कोतील कॅथिड्रल, चित्रसंग्रहालय, इंका मंदिर-कोरीकाचा (सुवर्णसभा), इंद्रधनुष्य देऊळ, सूर्यमंदिर, तेथील भव्य चौक, अवर्णनीय माचूपिचूला जाण्यासाठी कुस्कोहून ८० किलोमीटर आगगाडीने आणि उरलेले ३३ किलोमीटर्स डोंगरदऱ्यातून पायी जावे लागते. (१८८) पेरूमधील आगगाडी म्हणजे पंढरपूर बार्शीलाइटच्या वर ताण. गोगलगायीची गती. घाण आणि तुफान गर्दी. माचूपिचूला जाणारी गाडी मात्र फक्त परदेशी पाहुण्यांसाठी. त्यामुळे स्वच्छ. सुसज्ज.

माचूपिचू सूर्यमंदिर येथे (२१ जूनला सूर्यकिरण सूर्याच्या सुवर्णमूर्तीवर पडत), राजप्रासाद मठ, काँडार पक्ष्याची जमिनीवर कोरलेली मूर्ती, वेधशाळा, स्मशान आणि धर्मगुरूची झोपडी, छप्पर नसलेली इमारत. पाचशे वर्षापूर्वीचे हे गाव. नैसर्गिक पडझड सोडली तर जसेच्या तसे आहे. (१९३). उरुबांबा नदीच्या खोऱ्यातले ओलांतायतांबो हे पेरू देशातले एकमेव इंका खेडे आज पाहायला उरलेले आहे. (२०१). तेथील डोंगराचा आकार झोपलेल्या यामासारखा. गाडनं त्याची मान, धड, छाती, गर्भाशय याकडं लक्ष वेधल्यावर ते ते आकार डोंगरात दिसायला लागतात खरे! यामाच्या डोक्याच्या ठिकाणी खास चुंबकीय क्षेत्र आहे. लिपी, गणिती अंक व दुर्बिणी नसताना सूर्यमालेशी संबंधित जीवनशैली जगण्याची सिद्धी इंकांना कशी साधली असा प्रश्न पडतो. यामाच्या डोंगरावर सहा मोठे दगड एकमेकांना लगटून डोंगरात पुरलेले आहेत. ज्या कुणी हे बांधलं आहे त्याचं आजही कौतुक वाटतं. (२०४)

अॅमेझन ही नदी अँडीज पर्वतातून उगम पावून चार हजार मैल वाहत राहून अटलांटिकला मिळते. दर सेकंदाला वीस कोटी लिटर्स पाणी समुद्रात सोडले. लीमाहून विमानानं इक्वीस या गावी जायचे. तेथून ८० किलोमीटरवर मोटारबोटने जाऊन एक्सप्लोरामाइनवर दोन दिवसांचा मुक्काम. पुढे आणखी पुढे १०० किलोमीटरवर

लॉजवर राहून पुढे अवलोकन.

एक्स्प्लोरामा इनवर पोचल्यावर कोकणातल्या आपल्या खानोलीच्या घरी आल्यासारखं मीना प्रभूंना वाटतं. पपई, केळी, आंबा अशी ओळखीची झाडं. नारळीच्या झावळांनी शाकारलेली, खांबावर उभी असलेली लाकडी घरं. नळ नाही, वीज नाही... पावट्याचं बेचव कढण आणि भात यांचा लंच खाऊन अरण्यभ्रमणाला आरंभ.

तेथील फुलपाखरांचे साम्राज्य डोळ्यांना सुखावते. तेथील ओरोपेंड्युल पक्ष्यांचे गुभुटांग-गुभुटांग-बुडबुडबुड कोड्यात टाकते.

तेथून शंभर किलोमीटरवरील नापो नदीकाठच्या लॉजवर गेल्यावर अॅमेझनचे दर्शन वेगळ्या रूपात घडते. तेथून तासाभराच्या वाटचालीनंतर अर्धा किलोमीटर लांबीचा झुलता पूल असतो.

तेथील एका सरोवरात चार चार फूट व्यासाची पानं असणारी कमळं आहेत. (२३६) कमळाच्या पानांच्या कडावर उभ्या. हिरवे गुजराथी थाळे काठाला काठ लावून मांडल्यासारखे... त्यावर पावसाचे थेंब मोत्यासारखे चमकत होते. टेपिर नावाचा विचित्र प्राणी. घोडा व पाणघोडा यांच्यामधला. गवत खाणारा. डुकरासारखं डोकं. हत्तीसारखे कान, छोटी सोंड. विचित्र पाय. (२३७).

तेथील एका नदीकाठच्या खेड्याला भेट देऊन तेथील लोकांशी गप्पा गोष्टी होतात. हिंदी सिनेमा तेथे लोकांना आवडतात. गाई नाहीत. त्यामुळे मुलांना आईशिवाय दूध माहीत नाही. तरी मुलं गुटगुटीत दिसतात. (२३०) एक म्हातारी डोक्यावर पाण्याचा घडा घेऊन नदीकाठावरून चालताना दिसते.

गालापागोस म्हणजे महाकासव. सहा सहा फूट त्यांची पाठ. त्यावरून स्पॅनिश पाद्री तोमास दे बर्लागा याने सोळाव्या शतकात या बेटांना हे नाव दिले. चार्ल्स डार्विन १८३४ मध्ये या बेटावर आला होता. ओरिजिन ऑफ स्पेसीज ह्या त्याच्या ग्रंथाचे मुख्य सूत्र त्याला तेथेच उमगले म्हणतात.

सहा दिवस बोटीतून या बेटांवर भटकंती होते. सीलामन्स, बॉल्टा बेटावरची पांढरीशुभ्र वस्त्रगाळ वाळू, (लाडवासाठी साजूक तुपात भाजलेला रव्यासारखा चुपून बसलेली) पेलिकन पक्ष्यांचे समूह, कासवांची अंडी घालण्याची विवरे, दुधी भोपळे एकावर एक रचल्यासारखे शांत झोपलेले शार्क मासे, सील माशांचं दुग्धपान, समुद्राचा राजा म्हणून मिरवणारा पाच फुटी पंखांचा अॅल्बट्रॉस पक्षी, ब्लू फूटेड बूबीचे प्रणयाराधन, लांबलचक चाबकासारखे शेंपूट असणारे स्टिंग रे मासे, पेग्विनसदृश पिंगू अशा अनेक पशुपक्ष्यांची व निसर्गविभ्रमांची मनोमन नोंद घेत हा दीपकल्प समूहाचा दौरा पार पडतो. पाण्याच्या पृष्ठभागाखालून माशांच्या विश्वाचं दर्शन घेण्याचा स्नार्कलिंग हा कार्यक्रमही यथासांग पार पडतो. (२८९) डोळ्यांना पाणचष्मा, पायांना

पोहणं सुलभ करणारे फ्लिपर्स, छातीभोवती लाइफ जॅकेट, श्वास घेण्यासाठी लांबलचक नलिका अशा तयारीनिशी पाण्यात उडी घेऊन माशांचे अवलोकन करायचे. माशांच्या डोळ्याला डोळे भिडवायचे.

कोलंबियात बोगोना येथे गोल्ड म्युझियममध्ये ३३ हजार कलावस्तू कलात्मक रीतीने मांडलेल्या आहेत. त्या बहुतेक दीड दोन हजार वर्षापूर्वीच्या आहेत. पाच हजार चंद्र, सूर्य आणि तारे एका दालनात लखलखत असतात. एल दोरोदोची सुवर्णमानवाची प्रतिमाही तेथे आहे.

मोन्सेराते शिखरावरून सुंदर दृश्य दिसते. तेथील चर्चही प्रेक्षणीय आहे. क्रूस वाहून नेणाऱ्या ख्रिस्ताचा सतराव्या शतकातला लाकडी पुतळाही तेथे आहे. पाचूचा कारखानाही तेथे आहे.

आशूची एक मैत्रीण बोगोताला राहत असते. तिच्या घरी जेवणाचे आमंत्रण. आहियाको हा खास कोलंबियन पदार्थ मुद्दाम केलेला असतो.

सैधव मीठाच्या खाणीतून मीठ काढता काढता तिला कॅथिड्रलचे रूप देण्यात आले आहे. लवणस्फटिकांमध्ये ख्रिस्ती संतांची शिल्पे घडवलेली आहेत. पाचमजली उंच सभागृहासारखं हे प्रचंड दालन म्हणजेच कॅथिड्रल. मिठाच्या जुन्या खाणीला प्रतिष्ठा देऊन पैसे उकळण्याचा हा प्रकार आहे असे मीना प्रभूंना वाटते. (३२४) कोलंबियातला सर्वात श्रीमंत माणूस, पाचूच्या खाणीचा मालक सॅडविच स्टॉलवर या पर्यटकांना दर्शन देतो.

अडीच महिन्यांचा हा प्रवास. सर्वस्वी वेगळा निसर्ग, झाडं, पक्षी, प्राणी, मानवी स्पर्श न झालेली व्हर्जिन वनराई. कुस्कोचा प्लासा चौक, माचुपिचूचा अश्वविलास, ओलांतायतांबोच्या शिला, रिओचा सागरतीर, गालापागोसची कासवं- अशा कितीतरी गोष्टी त्यामुळे मराठी वाचकांना जवळच्या वाटतील.

मीना प्रभू यांनी आपल्या दोघां मुलामुलींबरोबर केलेला हा प्रवास. व्हिंसा-पासपोर्ट-लगेज-विमानप्रवास-स्थानिक गाईडस् वगैरे अनुभव, त्या त्या स्थळांची वर्णने करताना त्यांना आठवणारी भारतीय स्थळे, काव्यात्म वृत्ती, खाण्यापिण्याचे तपशील, भेटणाऱ्या माणसांचे स्वभाव विशेष, या सर्वांमुळे ह्या प्रवासात केवळ त्याच नाहीत, आपणही सोबतीला आहतो असे वाटत राहते.

दक्षिणरंग, पृष्ठे ३४० रंगीत पृष्ठे. अडीचशे रुपये.
ग्रंथजगतच्या सभासदांस १८८ रु., पोस्टेज १५ रु.
